

KISÓRSI ZSÓFIA

**„A suszter mit értett ahhoz, hogy hogyan kell szántani?”
Városi agitátorok Vas megye falvaiban
az utolsó kollektivizálási hullám idején**

Bevezető

„A suszter mit értett ahhoz, hogy hogyan kell szántani?”¹ Kérdezte az egyik interjúalanyom. S valóban elgondolkodtató, hogy például a Szombathelyi Cipőgyár munkásai milyen gyakorlati segítséget tudtak nyújtani az általuk agitált, s később patronált nagytilaji termelészövetkezet tagjainak.

Beszélgetőpartnerem éles meglátása további kérdések feltevéséhez vezetett. Hogyan élénkültek fel a „munkás–paraszt” kapcsolatok 1958/59 telétől az újságok hasábjain? S milyen formában nyertek testet a gyakorlatban? Miért lehetett az előtte folyamatosan kudarcokba fulladó tsz szervezés ilyen sikeres? Hogyan változtak a városi és falusi lakosság közti szövevényes kapcsolatok a harmadik kollektivizálási hullám idején és a hatvanas évek első felében? Többek között ezeket és ehhez hasonló kérdéseket válaszoltam meg az utolsó kolhozosítás szakasz vas megyei eseményeinek vizsgálata során.² A gyári munkások és falusiak – olykor minden abszurditást sem nélkülöző – kapcsolatainak szemléltetése céljából elemzésem középpontjába a nagytilaji agitációt és a patronázs mozgalmat állítottam. Ez, a ma már százötven lelket sem számláló község a Vasvári járásban, Vas és Zala megye határán fekszik, azért került érdeklődésem kereszttüzébe, mert ebbe a –megyeszékhelytől körülbelül ötven km-re eső faluba – a Szombathelyi Sabaria Cipőgyárból vittek le hosszú napokon keresztül agitátorokat. S a II. Rákóczi termelészövetkezetet megalakulása utáni első években szintén e gyárból kiküldött munkások segítettek. Korábbi kutatásaim során már ismertem a Cipőgyár számos tűzőnjének és művezetőjének egyrészt a tsz szervezésről, másrészt a falun élő és dolgozó emberekről kialakított véleményét.³ Így a jelen tanulmány megírásakor már mindkét fél szempontjából bepillantás nyertem a „munkás–paraszt” kapcsolatokba. Ma is Nagytilajban élő, korábban a tsz-ben dolgozó interjúalanyaim történetei mellett a faluban született, egész életük során az üzemben dolgozó házaspárral folytatott beszélgetéseim is hasznos és biztos alapot adtak a dolgozatom megírásához. Az oral history módszer alkalmazása mellett, levéltári (például zárszámadásokat és gyenge tsz nyilvántartólapokat) és publikált forrásokat (MSZMP KB határozatokat,

¹ Interjú B.E.–vel 2013. október 5-én, készítette Kisórsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.)

² Dolgozatomban a termelészövetkezetek meg- és újjraalapításának (1958/59–1961) szinonimájaként használok a kollektivizálás harmadik hulláma, a kolhozosítás utolsó szakasza, a mezőgazdaság átszervezése, az agitálás és a közös gazdálkodás alapjainak lerakása kifejezéseket. A fogalomhasználat problematikáját lásd: VARGA 2012c, 627–640.

³ 2012 októbere óta készítek életútinterjúkat a Szombathelyi Cipőgyárban dolgozott munkásokkal (többségében varrónókkal). Beszélgetőpartnereimnek egy része szombathelyi születésű, a másik fele valamelyik városhoz közeli faluból származik. A velük készített interjúk során is alkalmam volt bepillantást nyerni a városi és a falusi gyökerek közti meghatározó különbségekre. Például a vidéken született nők a munkaidő utáni programokról (brigád által szervezett versenyek, kirándulások, patronálás, május elseji felvonulás, társadalmi munka) általában rossz emlékeket őriztek, mert ezek akadályozták őket a falun rájuk váró feladataik elvégzésében.

termelőszövetkezeti évkönyveket, a gyár üzemi lapját, vas megyei és országos, az interjúalanyok által is olvasott napilapok és különböző periódikákban megjelent cikkeket és elemzéseket) is felhasználtam.⁴

Tanulmányom során többek között azt is hangsúlyoztam, hogy az így megismert éveknek nincs egy minden résztvevőt egyaránt érintő története, mivel ezek az események többféle érzelmet és reakciót váltottak ki mind a gyári munkásokból, mind pedig a termelőszövetkezetbe kényszerített falusiakból. Erre az alaptézisre építve jelenítettem meg a megye falvaiban végbement legkarakteresebb változásokat, amelyek 1958/59 telén kezdődtek és 1961-re formálisan lezárultak. Dolgozatomban elsősorban a központi témája, hogy a városi munkások három fő feladatát (patronálást, agitálást és munkaverseny fokozást) hogyan jelenítették meg a hivatalos közleményekben és folyóiratokban a nagytilaji tsz szervezés előzményeként is tekinthető 1958/59 tele és 1960 augusztusa között.

Tanulmányom második részében a nagytilaji termelőszövetkezet megalakítását mutattam be, többek között a közös gazdálkodásba kényszerítettek, az agitátorok és a napi sajtó szemszögéből.

Elemzésem utolsó egységében pedig a már említett patronázs mozgalom során felmerülő munkaerőhiány és munkafegyelmi problémák gyári munkások által történő megoldási kísérleteit foglaltam össze.

Historiográfiai kitekintés és módszertani problémák

Mivel a tanulmányom megírása szempontjából meghatározó irodalmak, írott és orális források bemutatása elválaszthatatlanul összekapcsolódik, a feldolgozásuk során adódó módszertani problémák kérdéseivel ismertetésüket együtt teszem meg. A magyar agrártársadalom sajátosságait a Rákosi-, és Kádár-korszakban számos 1990 után írt monográfia és tanulmány mutatta be. Az oral history módszertanával foglalkozó angol és magyar nyelvű irodalom szintén sokszínű.

Először a jelen dolgozat témájából releváns, az utolsó kollektivizálási hullám (1958/59–1961) vagy azt közvetlen befolyásoló történések elemzésével foglalkozó jelentősebb munkákat foglalom össze. Az általam vizsgált kolhozosítási szakaszt megelőző évek legfontosabb jellemzőit többek között Farkas Gyöngyi munkái kapcsán ismertem meg.⁵ Lénárt András egy pár éve megjelent Szombathely 1945 utáni történetét bemutató kötetben kifejezetten a város agrárkérdésével foglalkozott.⁶ Ö. Kovács József nemcsak a doktori disszertációjában szentelt számos fejezetet az utolsó kollektivizálási hullámnak, hanem több különböző tanulmánykötetben vagy periódikákban megjelenő dolgozatában is elemezte ezt a témakört.⁷ Makroszintű vizsgálatainak eredményei rámutattak a termelőszövetkezetek szervezésének befejező részét olykor jellemző fizikai erőszak alkalmazására is.⁸ Varga Zsuzsanna doktori dolgozata, illetve tanulmányai szintén biztos alapot

⁴ Felhasznált irodalmak és források részletes bemutatását lásd a következő fejezetben.

⁵ FARKAS 2004, 224–242.; FARKAS 2009, 5–30.; FARKAS 2010.

⁶ LÉNÁRT 2010, 111–134.

⁷ Monográfia: Ö. Kovács 2012a, 169–391.

⁸ Ö. Kovács 2008, 37–69.; Ö. Kovács 2009b, 37–69.; Ö. Kovács 2009a, 160–179.; Ö. Kovács 2010, 62–68.; Ö. Kovács 2012b, 143–155.

nyújtottak a vas megyei jelenségek országos folyamatokban történő beillesztése során.⁹ A fent említett agrártörténészek munkái mellett Kovács Csaba, Paál Zsuzsanna és Valuch Tibor elemzései is hozzájárultak a tsz szervezés sajátosságainak megértéséhez.¹⁰

Vas megye, illetve a Vasvári járás utolsó kolhozosítási hullámáról eddig még nem születtek részletes elemzések, ezért munkám során elsősorban írott és orális forrásokra támaszkodtam. Nagytilaj falutörténete több publikált és gépiratban őrzött formában is hozzáférhető.¹¹ Az általam felhasznált publikált írott források közül kiemelkedő jelentőségű az 1960-tól megjelenő Vas Megyei Termelőszövetkezetek Évkönyve.¹² Az említett leíró jellegű dokumentumok mellett fontosnak tartottam, hogy az időszaki kiadványokat is elemezzem: Vasi Népfront Híradót 1959-től, Vasi Vértől 1960-tól, Tanácsstagok Tájékoztatóját 1960-tól, Vasi Fialákat 1961-től, Savaria Cipőt 1961-től, Vasi Népművelést 1962-től, Vas megyei termelőszövetkezetek Híradóját 1962-től.¹³ A Vasi Szemlében a témához kötődő tanulmányokat szintén 1961-től vizsgáltam.¹⁴ A Vas Népe és a Szabad Föld nevű napilapokat a nagytilaji tsz szervezés idején 1960 augusztusa és 1960 novembere közötti periódusban tanulmányoztam. Az előbbi lapban található a faluhoz kötődő egyéb újságcikkeket is beépítettem dolgozatomba.¹⁵ Pártélet és a Vasvármegye elnevezésű folyóiratok egy-egy száma valamint az MSZMP KB határozatainak és dokumentumainak kiadványa is hozzájárult a következő sorok megírásához.¹⁶ A levéltári kutatások során a Vasvári járás termelőszövetkezeteinek 1960. és 1961. évi zárszámadásáról készült beszámolók és a járás tsz-einek fontosabb adatait tartalmazó kimutatások jelentették a leghasznosabb forrásokat.¹⁷

⁹ Monográfia: VARGA 2001. Tanulmányok: VARGA 1999, 178–211.; ESTÓK – FEHÉR – GUNST – VARGA 2003, 303–310.; VARGA 2006, 299–315.; VARGA 2012b, 101–115.

¹⁰ KOVÁCS 2013.; PAÁL 2012, 155–167.; VALUCH 2011, 188–212.

¹¹ NAGY 1989/2–1990/1, 61–99. NAGY Gyula, Nagytilaj község helytörténete (gépirat).

¹² Ebben a sorozatban a megye termelőszövetkezeteinek adott évi gazdálkodási eredményei képekkel és statisztikai adatokkal vannak bemutatva. HORVÁTH 1960.; HORVÁTH 1961.; HORVÁTH 1962.

¹³ Az időszaki kiadványok jegyzéke: KRAJEVSZKY – TAKÁCS 1964. A Sabaria Cipő ugyan 1960-tól jelent meg, de az első év lapszámai nem elérhetőek.

¹⁴ Vasi Szemlében elemzett tanulmányok időrendben: RÁZSÓ – KOVÁCS – TIBOLD 1961, 3–33.; ZSIGMOND 1965, 162–183.; SZÉLES 1972, 321–343.; CZIRÁK 1981, 177–184.; SZIMEDI 1989, 334–344.; KÁLDOS 1989, 350–352.; BALOGH 1989, 352–356.; PÖDÖR 1989, 357–361.; CSISZÁR 1989, 362–364.; PÓSFAI 1989, 365–369.; JUHÁSZ 1989, 370–373.; RENDEK – KOCSONDI – NÉMETH 1992, 389–408.

¹⁵ Vas Népeben közölt Nagytilajoz kapcsolódó újságcikkek: NAGY 1978, 7.; TAKÁCS 1959, 7.; DÁVID 1963, 3.

¹⁶ DÉSI 1971, 89–90.; BARKI – ERŐS – SIMON B. – TERSZTYÁNSZKI, 1990, 8–9.

¹⁷ Vas Megyei Levéltár, (továbbiakban: VAML) XXIII. 356/b/49 (Vasvári Járás Tanács VB Mezőgazdasági Osztály 1963–1965 Gyenge tsz anyaga) Gyenge tsz nyilvántartólap; Gyenge tsz nyilvántartólap, 1963. 1963. évi I. félévi beszámoló a gyenge termelőszövetkezetek állami támogatásának felhasználásáról, 1963. július 23.; Vasvári járás termelőszövetkezeteinek fontosabb mutatói; Termelőszövetkezetek 1960. évi zárszámadása, 1961. április 10.; Termelőszövetkezetek 1961. évi zárszámadása, 1962. március 25. VAML, XXIII.357/b/13 (Vasvári Járási Tanács Építési – Közlekedési Osztály Tervadalékok 1964). Nagytilaj MTSZ Telephely dokumentáció, 1966.

Elemzésem másik bázisát az oral history módszer alkalmazásával készített beszélgetések adták. Az interjúzás elméleti és módszertani nemzetközi irodalma rendkívül széleskörű.¹⁸ A jelenkorral foglalkozó történészek szép számmal jelentettek meg az oral history alkalmazásának problematikáját taglaló írásokat.¹⁹ S már több olyan munka is napvilágot látott, amelyben a szerző pár oldalt szentelt a saját kutatásai kapcsán felmerülő nehézségek megemlítésének.²⁰ Tóth Eszter Zsófia nemcsak a Budapesti Harisnyagyár Felszabadulás brigádjának bemutatása során alkalmazta az oral history módszerét, hanem különböző interjúzást befolyásoló tényezők (például a helyszín vagy a hallgatóság) szerepének egy-egy érdekes részletére is rávilágított már.²¹ Az említett szerzők munkásságát egy-két, ma már klasszikusnak számító monográfia rövid, magyar nyelvű összefoglalása színesítette.²² Ennek a csoportosításnak további hosszú oldalakon történő taglalását elkerülve egy, 2007-ig megjelent, magyar nyelvű tanulmányokat felsorakoztató, Gerhard Péter és Udvarnok Virág által szerkesztett, több mint hat oldal terjedelmű bibliográfiát ajánlok az olvasóm figyelmébe.²³

Beszélgetéseimre történő felkészüléskor a felsorolt irodalmakat fésültem össze korábbi tapasztalataimmal és dolgoztam ki a saját módszeremet. Ennek lényegét pár sorban összegzem. Interjúalanyomat adatainak rögzítése után nem árasztom el kérdésekkel, hanem hagyom, hogy ő szerkessze meg elbeszélésének keretét. Kérdéseim mindig rövidek, világosak és nem tükrözik a témában való jártasságomat. A különböző kulcsfogalmak megmagyarázására mindig megkérem beszélgetőpartnereimet. Úgy gondolom, hogy az ilyenkor született definíciók kimondottan hasznosnak bizonyulnak, hiszen ezek segítségével tudom megállapítani, hogy interjúalanyomat egy-egy jelenséghez

¹⁸ Angol nyelven publikált leghíresebb irodalmak felsorolása is lehetetlen vállalkozás lenne. Ezért itt csak a kiindulási pontként szolgáló munkákat sorolom fel. Thompson által írt 1990-ben publikált *The Voice of the Past* számít a módszer alapkövének. THOMPSON 1990. Ugyanettől a szerzőtől egy társszerzővel megjelent *Between Generation: Family Models, Myths, and Memories* című monográfia szintén alapját képezte a későbbi kutatásoknak. BERTAUX – THOMPSON 1997. Ezen kívül a módszer gyakorlati alkalmazásnak elsajátításához a következőket ajánlom: VANSINA, 1985.; CONNERTON, 1989.; PERKS – THOMPSON, 1998.; SOMMER – QUINLAN – CREEK, 2002.; WERTSCH, 2002.

¹⁹ Ilyen, több jeles történész véleményét is tartalmazó Replika 58. számában megjelent: Ön miben látja a szóbeli történeti források jelentőségét saját kutatásai tükrében? kérdésre adott válaszok. Avagy ugyanennek a kötetnek egyéb tanulmányai is. Ezt a kérdéskört járja körbe számos írásában: VÉRTESI Lázár, Kövér György, Gyáni Gábor és Majtényi György is. VÉRTESI 2004, 158–172.; KÖVÉR 2011, 176–191.; GYÁNI 2000, 128–144.; MAJTÉNYI 2002.

²⁰ Például Pető Andrea *Napasszonyok és Holdkisasszonyok* című munkájában. PETŐ 2003, 32–36. *Múltunk* című folyóirat 2005/4. számában megjelent tanulmányokban: KARLAKI 2005, 128–148.; NOVÁK 2005, 100–127.; SZARKA 2005, 149–185.

²¹ Tóth Eszter Zsófia a harisnyagyári munkásnőket a doktori disszertációjában mutatta be. TÓTH 2007. Gyári munkásnők életét számos más egyéb tanulmányában is elemezte, például: TÓTH 2003a, 269–274.; TÓTH 2000b, 405–422.; Tóth 2005, 78–99.; TÓTH 2003c, 49–64. De a szerző számos más munkájával is gazdagította a magyar nyelvű irodalmat. Az egyik írásában például az interjú helyszínének fontosságát bizonyította be: TÓTH 2011a. Egy másikban egy hosszán közölt interjú részleteit elemezve gyakorlati tanácsokat adott az orális anyag gyakorlati feldolgozásához. TÓTH 2011b, 211–224.

²² Ilyen munka például Vértési Lázár recenziója Robert Perks és Alistair Thomson által publikált *The Oral History Reader* című monográfiáról. VÉRTESI 2004, 389–398. Barbara W. Sommer–Mary Kay Quinlan: *The Oral History Manual* című kötetéről Gyarmati Gyöngyi írt recenziót. GYARMATI 2005, 196–200.

²³ GERHARD–UDVARNOKY 2007, 121–126.

milyen érzelmek kötik. Mit jelentett számára az a múltban és hogyan értékeli azt a jelenben, milyen fogalmak segítségével próbálja meg átadni beszélgetőpartnerének.²⁴ A Nagytilajban lezajlott kollektivizálás kapcsán hat személyt tudtam megkeresni. A szerény lélekszámmal rendelkező faluban több interjúalany felkutatása nem volt lehetséges. Beszélgetőpartnereim között volt egy ma már Szombathelyen, korábban a Cipőgyárban dolgozó házaspár, három a kollektivizálás idején a húszas évei elején járó, ma is faluban élő nyugdíjas és egy 1960-ban mindössze hét éves, ma szintén a községben élő férfi is.²⁵

A felsorolt irodalmak és források makro-és mikroszintű vizsgálatainak tükrében mutatom be az 1958/59 telétől az 1960-as évek első feléig folyamatosan változó „munkás–paraszt” kapcsolatokat.

Az átszervezés kezdetei

Ahogy már a bevezetőben is említettem, tanulmányom központi témája a Vas megyei utolsó kollektivizálási hullám és rövid utóélete során kialakult „munkás–paraszt” kapcsolatok bemutatása különös tekintettel egy a Vasvári kistérségben található Nagytilaj nevű község megváltozott életére. Ebben a megyében is már 1958/59 telén kezdetét vette a kolhozosítás, de az akkor még több száz lakossal rendelkező faluban csak nyár végén jelentek meg az első agitátorok.²⁶ Az itt élők nem hallottak arról, hogy a közelben működött-e közös gazdaság. Így általános kíváncsisággal övezett félelem lengte be a falu utcáit mikor először begördültek a cipőgyári teherautók. A hivatalos számadatok is a tsz szervezők váratlan megjelenését igazolták. Az 1959-es év végére Vas megyében 140, az 1960-as év végére 263 termelősövetkezet működött. A rendelkezésemre álló forrásokból nem derült ki, hogy e 123 tsz-t az 1960-as év melyik felében alapították, így megyei vonatkozásban nem lehetett megítélni, hogy a nagytilaji agitálás idején pontosan hány helyen kezdtek már el lerakni a közös gazdálkodás alapjait.²⁷ Annyi bizonyos, hogy 1959 végére tizenhárom, 1960 végére negyvenkettő termelősövetkezet volt a Vasvári járásban.²⁸ Mind a tizenhárom az első kolhozosítás idején, 1949 és 1953 között jött létre. Tehát 1960-ig a járás legtöbb faluját nem lepte el az agitátorok népes serege.²⁹ Ezek a még Rákosi–korszak alatt létrehozott termelősövetkezetek egy kivételtől eltekintve körülbelül 25–30 km-es távolságban voltak Nagytilajtól. Annak ellenére, hogy a tilajiak

²⁴ Jelen dolgozat kapcsán készített beszélgetések során például megkértem interjúalanyaimat a következő fogalmak megmagyarázására: kulák, agitálás, brigád és népművelő gárda. A népművelő gárda kifejezést a kor sajtójában az agitátorokra használták, ennek ellenére egyik interjúalanyom sem ismerte. Mindannyian emlékeztek arra, hogy a faluban is voltak brigádok, de hogy pontosan mennyi és mikor azt nem tudták megmondani. A kulákokról született definíciók megerősítették, hogy a „kulákellenes” mozgalmak ebben a faluban sem érték el céljukat. A község lakói itt is sajnálattal és együttérzéssel gondoltak a „kulákokra”. Az üldözés kapcsán a falvak lakóiból kiváltott érzelmeket bemutatását lásd: FARKAS 2004, 224–244.

²⁵ Interjúalanyaim életének rövid bemutatását lásd a Függelékben.

²⁶ HORVÁTH 1960.; SZIMEDI 1989, 334–344.

²⁷ HORVÁTH 1960.

²⁸ Ebből a 42 tsz-ből csak 26 készített zárszámadást. VAML, XXIII. 356/b/49 Vasvári járás termelősövetkezeteinek fontosabb mutatói. Az évkönyv is 13 tsz-ről számolt be. HORVÁTH 1960.

²⁹ Az 1958-as évben az egész megyében csak három termelősövetkezetet sikerült alapítani, amellyel a megye utolsó volt a szervezésében. Ebben az évben nem csak a tsz alakítással, hanem szakcsoportszervezéssel is

1960 nyaráig nem ismerték a közös gazdálkodás új formáit 1959-ben is már jelentős változások történtek megszerte. Amelyeknek ismertetése során a városi munkások és a falusi dolgozók kapcsolatának alakulása szempontjából érdekes MSZMP KB határozatokat, újságcikkeket és eseményeket foglalom össze.³⁰

Ahogy már korábban is utaltam rá 1958/59 telén ismét kezdetét vette a mindeddig kudarcba fulladt kolhozosítás, melynek eredményeként év végéig Vas megyében 52 falut szerveztek át. A változások jelszava a „munkás–paraszt szövetség” szilárdítása volt, amely kapcsolat során természetesen a munkásoknak szánták a vezető szerepet.³¹ Ezt a felfogást szemlélteti az egyik közleményből idézett pár sor is. Cél, hogy „erősítjük a munkásosztályban annak tudatát, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezése az ő legsajátabb ügye, s az ő feladata a parasztságot a szocializmus útjára vezetni”.³² Ezt az ideologikus megfogalmazást három fő gyakorlati formában propagálták. Az agitációs és patronálási mozgalom mellett a gyári munkaversenyeket is emiatt hirdették meg. Az 1958-as és 1959-es határozatok nagy részében az első két típusú szervező munka nem különült el. S mivel a későbbiek során részletesen elemzem eme intézkedések gyakorlatban megvalósult következményeit, ebben a fejezetben ezeknek az újításoknak kezdetben megfogalmazott elveire helyezem hangsúlyt. Már 1958 decemberében is megjelent az a gondolat, hogy az ipari üzemeknek és állami szerveknek kell minden termelőszövetkezetet támogatni.³³ 1959. évi októberi határozat az „új alapokra helyezett patronázs mozgalom” sikerét hirdette, s arról tudósított, hogy az ország csaknem valamennyi jelentős ipari üzeme részt vett ebben a munkában.³⁴ Pár hónappal későbbi MSZMP KB által kiadott közlemény a segítségnyújtás szélesítését kívánta. De nem további gyárak bevonásával, hanem úgy, hogy az eddig legjobban bevált munkások, üzemek, vállalatok vezetői az újonnan alakult tsz-ek patronálását is vállalták.³⁵ A helyi események is követték a határozatok

foglalkoztak, azonban ezek sem tudtak sikeresen működni. A kudarcok indoka a következő volt: „Tsz szervezést még nem sikerült társadalmi üggyé tenni.” HORVÁTH 1960. SZIMEDLI 1989, 334–344.

³⁰ Nem csak a városi munkásságot vonták be az agitációba. 1960 tavaszán a Hazafias Népfront Országos Bizottságának Titkársága felkérte a BME professzorait, „hogy szakterületüknek megfelelően az ország mezőgazdaságának folyamatban lévő szocialista átszervezésével kapcsolatban nyújtsanak segítséget”. RÁZSÓ – KOVÁCS – TIBOLD 1961, 3–33. A tsz szervezésben a fel nem oszlott vagy újjá alakult közös gazdálkodásban dolgozók is részt vettek. KÁLDOS 1989, 350–352.

³¹ Ez a gondola hatja át az MSZMP KB 1958. decemberi ülésének határozatáról, a párt agrárpolitikájával kapcsolatos egyes kérdésekről és a termelőszövetkezeti mozgalom továbbfejlesztéséről kiadott közleményt is. A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1956–1962, 1964, 267–277.

³² A Magyar Szocialista Munkáspárt (továbbiakban: MSZMP) határozatai és dokumentumai, 1956–1962, 1964, 270.

³³ „Meg kell szervezni állami gazdaságok és ipari üzemek bevonásával a termelőszövetkezetek patronálását. Célszerű, ha az üzemi párttitkár a termelőszövetkezeti párttitkárt, az igazgató az elnököt, a főkönyvelő a termelőszövetkezeti könyvelőt, az állami gazdaság szakemberei a szövetkezetek szakembereit segítik, patronálják.” A MSZMP határozatai és dokumentumai, 1956–1962, 1964, 271.

³⁴ Az MSZMP KB határozata a termelőszövetkezeti mozgalom helyzetéről és továbbfejlesztéséről, 1959. október 22. MSZMP határozatai és dokumentumai, 1956–1962, 1964, 354.

³⁵ Az MSZMP KB közleménye a termelőszövetkezeti mozgalom fejlődéséről és termelőszövetkezetek meg-szilárdításáról, 1960. február 12. MSZMP határozatai és dokumentumai, 1956–1962, 1964, 416.

utasításait. Vas megyében a súlyponti járásokhoz tartozó településeken dolgozó gyári munkások is aktívan részt vettek a szervezésben.³⁶ Az elvárás szerint az állami gazdaságok, a gépállomások és az erdőgazdaságok azzal segítették a kolhozosítást, hogy magas termelékenységet és jövedelmet értek el.³⁷ S határozatok hirdették, hogy a munkások terveik túlteljesítésével sok gépet, építőanyagot, műtrágyát adtak a termelősövetkezeteknek.³⁸ Az ekkortájt propagált munkaversenyek fokozott mezőgazdasági termékek előállításának szükségességét hangsúlyozták.³⁹

A megyében megjelenő különböző folyóiratokat forgatva fel–fel bukkantak a falusiakat a városi élethez közelítő kezdeményezések első csírái is. A Vasi Népfrothíradó már 1959 júniusában egy hosszú cikket keresztül sorolta fel mindazokat az intézkedéseket, amelyekkel a Hazafias Népfroth bizottsága segítette a tsz-eket.⁴⁰ Ezek közül a munkás és tsz tagság találkozót, jól gazdálkodó tsz, illetve állami gazdaság megtekintése céljából szervezett tanulmányutakat emelném ki. Pár hónappal később szintén a Hazafias Népfroth által szervezett programként jelent meg például az, hogy az egyik nap elvittek 30 új tsz gazdát a Szombathelyi járásból Bükre és Acsádra, hogy megmutassák nekik, hogy ezekben (1949-ben alapított) a tsz-ekben gondoskodnak a nyugdíjasok ellátásáról.⁴¹ A Vasi Népfrothíradó mellett a Tanácstagok Tájékoztatója című, negyedévenként megjelenő folyóirat is beszámolt a mezőgazdaság szocialista átszervezése terén elért első eredményekről.⁴²

A folyóiratokban és hivatalos közleményekben megjelent agitációs, patronáló és munkateljesítményt növelő felhívások és beszámolók a városok lakosságához szóltak. A falvak lakóinak széles körű tájékoztatása a kívánt átszervezésekről ekkor még nem történt meg. S talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy a gyári munkások propagandisztikus jelszavai egyes esetekben újszerűen, és ha nem is meggyőzően, de elfogadhatóan hangoztak az önálló birtokos gazdák tsz-be történő beszerzésekor.

Az agitáció története

Az előző fejezetben összefoglalt a nagytílaji tsz szervezés előzményének is tekinthető, 1958 decemberétől 1960 augusztusáig terjedő időszakban indultak újra a teljes magyar társadalmat érintő, az állami gazdálkodás kereteit meghatározó folyamatok.⁴³ Ennek főszereplői a falusi társadalomból és a városi munkások közül kerültek ki. A gyáriak falura küldésének nem csak ideológiai, hanem praktikus okai is voltak. S ahogy azt a statisztikai adatok is megmutatták ezek az emberek (ugyan

³⁶ Külön dicséretet mondtak a celldömölki vasutasoknak, a sárvári Cukorgyár, a szombathelyi Járműjavító brigádjainak. SZIMEDLI 1989, 336.

³⁷ MSZMP határozatai és dokumentumai, 1956–1962, 1964, 271.

³⁸ MSZMP határozatai és dokumentumai, 1956–1962, 1964, 354.

³⁹ Az MSZMP KB közleménye a termelősövetkezeti mozgalom fejlődéséről és a termelősövetkezetek megzilárdításáról, 1960. február 12. MSZMP határozatai és dokumentumai, 1956–1962, 1964, 416.

⁴⁰ DÖRNYEI 1959, 6. A Szabad Föld hasábjain is beszámoltak a Népfroth munkájáról. F. L. 1960, 1.

⁴¹ [Sz. n.] 1960a, 8.

⁴² Például a megye új termelősövetkezeteiben megszervezendő munkaegység számítási tanfolyam szervezéséről. CZIRÁK 1960, 3–4.

⁴³ A mezőgazdasági beruházások alakulását lásd: ROMSICS 2010, 425–456.

ma napig vitatott módszerekkel, de) sikeresek voltak vidéken. Ahogy az egyik interjúalanyom is mondta, 1961-re „*elestek*” a falvak, s elkezdődtek az újonnan alapított tsz-ek első kínkeszervei.⁴⁴ A termelőszövetkezeti gazdálkodás megindulását jellemző nehézségek és megoldási kísérletek vizsgálata előtt, a már sokszor említett nagytilaji tsz szervezés esetét szeretném az olvasóm elé tárni. Hiszen falusi és városi emberek között az ekkortájt kialakuló érzelmi és gazdasági kapcsolatokra kellett építeni a hatvanas évek folyamán.

Vas megyében három lépcsőben ment végbe a mezőgazdaság átszervezése.⁴⁵ Az átalakulás elején a celldömölki, a Sárvári és a Szombathelyi járás többé-kevésbé sík területei, a második hullámban a Körmendi és a Vasvári járás mérsékelten dombos részei, az utolsóban a Vasvári járás hegyháti, a Szentgotthárdi járás folyó menti községei alakultak termelőszövetkezetté.⁴⁶ S már egy 1965-ben írt tanulmányban is elismerték, hogy az induláskor „*Közélről hatalmas gondok tornyosultak. Semmi sem ment simán.*”⁴⁷ A megyei javaslatok alapján az aratás utáni időszakban, hivatalosan augusztus 1-jétől vette kezdetét Nagytilaj és környékének beszerzése.⁴⁸ A Nagytilajtól körülbelül 30km-re eső Hegyhátszentpéteren a hónap elején indult meg a kolhozosítás.⁴⁹ Az agitációt egy tapasztalt, körülbelül 65 fős népnevelő gárda végezte.⁵⁰ A magántulajdon felajánlással és az addig megszokott élet egyik napról a másikra történő feladásával is járó termelőszövetkezet szervezést több nézőpontból mutatom be. Azokkal kezdve, akiknek ez az 1960-as év a legnagyobb törést jelentette, a falun élő és dolgozó emberekkel. A velük folytatott beszélgetéseim során azt tapasztaltam, hogy erősen élt bennük az a tudat, hogy Nagytilaj az utolsó község, ahol nincs még tsz.⁵¹ Mindegyikük ezzel a ténnyel kapcsolta össze a közös gazdálkodásba történő belépés okát. Egyik beszélgetőpartnerem például a következőképpen határozta meg az agitáció fogalmát:

„Agitáltak, hogy mindenki menjen be, hogy mennyivel jobb lesz a tsz-ben. Ezt mind a Cipőgyáriak rendezték. Addig magyarázkodtak, hogy ha akarod, ha nem akkor is be kell lépni, mert itt már mindenhol az van akkor nektek is be kell lépni. Nektek is tsz-be kell bemenni.”⁵²

⁴⁴ Az utolsó kollektivizálási hullám bemutatását lásd: Ö. Kovács 2008, 37–69.

⁴⁵ Vas megyében a többi megyéhez hasonlóan mindig kijelölték egy-egy időszak súlyponti járását. Erről szóló dokumentumokat lásd: Ö. Kovács 2009b, 161–162.

⁴⁶ ZSIGMOND 1965, 162–183.

⁴⁷ ZSIGMOND 1965, 162–183.

⁴⁸ SZIMEDLI 1989, 334–344.

⁴⁹ SZIMEDLI 1989, 334–344.

⁵⁰ Egyes források szerint ebben az időben elterjedt egy olyan hír is a falusiak körében, hogy ha augusztus 20-áig kitaranak, akkor nem kell belépniük a tsz-be. Interjúalanyaim nem emlékeztek erre. SZIMEDLI 1989, 334–344.

⁵¹ A vasvári nyári tsz alakítás október elejére fejeződött be, amely során 15 új és 4 meglévő tsz jött létre. 1960 te- léig a megyében körülbelül ezer főre becsülték a kívül maradt dolgozók számát. SZIMEDLI 1989, 334–344.

⁵² Interjú B.E.-vel 2013. október 5-én, készítette Kisörsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.)

Ehhez hasonló egy–két közös pontot leszámítva interjúalanyaim eltérően emlékeztek a belépésekre. Beszélgetéseim egy–egy lényegi részének bemutatása mellett, elmesélőim rövid életkörülményeit is felvázolom.

H. B. 1960-ban még csak hétéves gyermek volt, szülei kénkeserves áron megszerzett és megművelt öt kataszteri holdon gazdálkodtak. Interjúalanyom a beszélgetésünk során kiemelte, hogy erre az időszakra önmaga módján „*jól állt az apja*” és egy lovat is tudott már venni. Aminek az elvesztését többször említette.⁵³ A férfi később 10–15 évig brigádvezetőként dolgozott, majd nyugdíja előtt pár hónappal öngyilkos lett. Ezt a tragédiát fia a termelőszövetkezet rossz szervezettségének tudta be. Így nem meglepő, hogy interjúalanyaim közül H.B. mesélte el legmegrázóbban a nyilatkozatok aláírását. Beszélgetőpartnerem szerint:⁵⁴

„Két vagy három autóval jöttek és csoportok alakultak. Ugráltak le a teherautóról és mentek be a tanácsba. Két hetet kaptak rá ezek a cipőgyári úriemberek, hogy megalapítsák a tsz-t.(...) Naponta négyszer vagy ötször bejöttek hozzánk, aztán nem írta alá (apám). Aztán egyre többen (jöttek), meg vitatkoztak is még az első időszakban.(...) Olyan nem volt, hogy nem engedted be, agyon is lőtték volna, mert pisztollyal jártak, volt mikor hat pisztolyt is fogtak apámra, hogy agyonlövök, ha nem írja alá. (...)A második héten utolsó alkalommal 30–40 ember volt nálunk. Először kint az udvaron (voltak) aztán bejött egy (...) a pisztolyt akkor dugta el. (...)Aztán jött be (egy másik agitátor) aztán azt mondták a földműves úr biztos fegyvert rejteget, aztán föllépett és megnézte a diót... itt van a pisztoly, rejtegeti. (...) Leroskadt apám, mint akit szíven lőttek, anyám uszította, hogy írja alá (a belépési nyilatkozatot), mert elviszik. Engem küldtek, hogy eredj Robiért (interjúalany testvére), hogy búcsúozzon el apjától, mert lehet, hogy most látja utoljára. Én meg rohantam. (...) (Apámban) mintha a világ dőlt volna össze... akkor leült és aláírta.”⁵⁵

H. B. szerint a megjelent agitátorokat korábban senki sem ismerte a faluban.⁵⁶ Úgy gondolta, hogy a cipőgyáriak között voltak agresszívak.⁵⁷ Megemlítette, hogy az aláírás előtt apját is többször akadályozták például a szénahordásban is. H. B. bizton állította, hogy az ő apja írta alá utolsóként a belépési nyilatkozatot. Nem hallott más pisztolyelrejtésről, de ehhez a kijelentéséhez azért azt is hozzáfűzte, hogy a legtöbben nem beszéltek arról, hogy milyen körülmények között ajánlották fel

⁵³ A termelőszövetkezetek létrehozása után a lovakat is be kellett adni a közösbe. A mezőgazdasági munkák tervezett gépesítésére hivatkozva a lovak nagy része vágóhidra került. Hasonló esetről született elbeszélést lásd: PAÁL 2012, 162.

⁵⁴ Jelmagyarázat:

... szünet a beszédben

(...) kihagyás az eredeti szövegből

(szó) – a szerző (KZS) által beszúrt szó

⁵⁵ Interjú H. B.–ével 2013. október 4-én, készítette Kisőrsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.)

⁵⁶ Volt, amikor helyieket is bevontak a tsz szervezésbe. Lásd: Ö. Kovács, 2012a.

⁵⁷ Voltak olyan esetek ahol fizikai erőszakot is alkalmaztak. Lásd: Ö. Kovács 2009a, 31–55.

földjeiket. Véleménye szerint 1960-ban csak két lehetőség állt a falusiak előtt: beléptek a tsz-be vagy öngyilkosok lettek.⁵⁸

Egy másik interjúalanyom H. Gy.–né huszonhárom éves volt a kolhozosítás idején. S már hozzá kellett mennie egyik elhunyt nővére férjéhez, akinek a tsz szervezés évében egy fiút is szült a már eddig is nevelt, nővérétől született másik két gyermek mellé. Ő is és férje is többször elment (a tsz-ben művelt föld mellett) dolgozni egy közeli gyárba. Így emlékezett az agitációra:

„A Szombathelyi Cipőgyáriak agitáltak. Volt, aki ellenállt, de mi nem. (...) Teherautóval jöttek húszasával, de mi hozzánk nem sokan jöttek. Elbeszélgettünk, aztán nem volt semmi. (...) Csoportonként szedték össze (a belépési nyilatkozat aláírásakor a családokat).

Tilajban nem volt ellenállás, de voltak olyanok, akik elmentek hazulról.”⁵⁹

Szerinte volt egy–két család, akik vagy később, mint a többiek, vagy egyáltalán nem álltak be. Nem szívesen beszélt az agitációról.⁶⁰

Másik interjúalanyom K. K. -né 1960-ban ment férjhez, húsz évesen egy szintén Nagytilajból származó férfihoz. A tsz kezdeti időszakában szülte meg két gyermekét. Idős szüleit már a hatvanas években is ő ápolta. Férje és ő is végig falun dolgozott. Ő ezt mesélte az agitációról:

„Idegen helyről is jöttek (agitátorok), kényszerítették az embert (a termelőszövetkezetbe) bele igaz. Inkább férfiak jöttek. Ha akartuk volna, ha nem akkor is így lett volna. Nagy erőszak volt, hogy igen is együtt kell dolgozni. (...) Egy–két ember jött, hogy be kell állni, mert mindenkinek be kell lépni. Ez volt a jelszó és akkor nem volt mese. ... és akkor sírtunk, amikor elvittek mindent a háztól.”⁶¹

K. K.-né nem emlékezett sem arra, hogy konkrétan, hogyan írták alá a belépési nyilatkozatot, sem arra, hogy a cipőgyáriak szervezték a tsz-t. Úgy hitte, hogy inkább férfiak mentek hozzájuk. Azt szintén nem tudta felidézni, hogy ki lépett be elsőnek vagy utolsónak, s nem is tulajdonított ennek jelentőséget. Véleménye szerint a faluból mindenki belépett és sok helyen a gyerek és a feleség is aláírta a nyilatkozatot.

B. E. – né húsz, B.E. huszonhat éves volt a tsz szervezés idején. Mindkettőjük szüleinek több mint 15–15 kataszteri holdja volt. Az agitálás évében házasodtak össze, és egy évvel később hagyták ott szülőfalujukat. B.E. a városba költözés előtt egy évig ingázó életmódra kényszerült.⁶² Mindketten a Cipőgyárban helyezkedtek el a Nagytilajra lejáráó agitátorok segítségével.⁶³ Náluk

⁵⁸Több interjúalanyom elmondása alapján 1960-ban ketten is öngyilkosok lettek a faluban. E tragédiák váratlanságáról tanuskodott egy a tsz szervezés előtt pár hónappal megjelent újságcikk is, amely arról számolt be, hogy a faluban csak a Horthy–korszakban történtek ilyen tragédiák. TAKÁCS 1959. július 5., 7.

⁵⁹Interjú H. Gy.– nével 2013. október 4-én, készítette Kisőrsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.)

⁶⁰Itt azt a családot említette meg, akire H. B. is hivatkozott. H. B. elbeszélése szerint miután a megnevezett család is aláírta a nyilatkozatot akkor jelentek meg náluk tömegesen az agitátorok.

⁶¹Interjú K. K.– nével 2013. október 4-én, készítette Kisőrsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.)

⁶²A kétlaki életmódról lásd: Ö. Kovács 2012b, 261–267.; VALUCH 2011, 213–234.; VARGA 2012a, 37–57.; VARGA 2012b, 93–107.

⁶³1950 és 1970 között több mint egy millió kereső hagyta el a mezőgazdaságot. E folyamat részleteiről lásd például: VALUCH 2011, 188–212.

sokszor megfordultak a cipőgyár vezetői ugyanis B.E. édesapja lett a falu első tsz elnöke.⁶⁴ Így emlékeztek vissza a szervezésre:

„Hatvan őszén jöttek a Cipőgyáriak. Aztán mindenkire mentek az a sok munkás, aztán mindenkit, addig beszéltek, addig magyaráztak ameddig muszáj volt belépni. Nincs kiút, hatvanban az egész országot be kellett tsz-esíteni. Tilaj, Béraltavár... ezek mind abban az évben lettek behajtva. Durvák nem voltak, de addig nem hagyták békén a szegény parasztot, amíg alá nem írta, hogy belép a tsz-be.(...) A közösbe senki nem akart belépni. (...)Aztán megmondták, hogy akárhogy is be kell állnunk a tsz-be.(...) Hát a telken volt egy hatalmas szilva... vagy nem almafa aztán ott üldögélt fönt (az apósom), mert mondta, hogy én nem állok be.(...) Három nap után jött le a fáról, mert oda vittük ki neki az ebédet, vacsorát. Mert az apósom volt, azt lehet mondani a gazdaság szempontjából a legértelmesebb, mert akkor azt lehet mondani, hogy mindenki bepörgött, megzavarodott, hogy mi van. Ő rá szavazott a nép. Ő tudta, hogy mit hol lehet vetni, abba bíztak meg, hogy elinduljon a gazdaság. (...)Azért nagy zsványok voltak a párttagok. Akkor is a faluban ők nem írták alá a belépést csak a feleségük. (...)Pártoló tagként elmehettek segíteni, dolgozni a tsz-be, mint munkás, de nem, mint tsz tag tehát a közösből nem osztottak. (...) Általában a férfiakat hajtották be jobban a tsz-be. Engem is be akartak hajtani, de nem léptem be, akkor nem jöhettek volna el a gyárba dolgozni. (...)A rengeteg fiatal mind elmenekült gyorsan.(...). Sőt még nekem is kellett engedélyt kérnem... hogy ott hagyassuk a falut.”⁶⁵

B.E. és B.E.- né szerint minden családból valaki belépett a tsz-be. Megjegyezték, hogy két emberre emlékeztek, akik ebben az időben öngyilkosok lettek. Úgy gondolták, hogy fizikai erőszakot nem alkalmaztak a gyáriak, de sokakat megfenyegettek. Szerintük voltak férfi és női agitátorok is, de egyiküket sem ismerték korábban. Azt mondták a szervezők mind tíz, húsz évvel idősebbek voltak, mint ők. Kizártnak tartották, hogy a gyáriaknál lett volna fegyver.

Ahogy az idézett, rövid beszélgetés részleteiből is kirajzolódott, a tsz szervezés idején átélt megrázkódtatás mértéke legnagyobb részben attól függött, hogy az illető éppen milyen életszakaszban volt. Például egy hét éves kisfiú, aki egy-két héten keresztül nap, mint nap tapasztalta az apja különböző formákban történő megalázását, a fegyverrejtegetés miatt kirobbant botrány eseményeit úgy élte meg, hogy apját a cipőgyáriak örökre el akarták vinni. Ezt követően egyszerre látta a lelkiileg megroskadt szüleinek és az elégedett gyári munkásoknak az arcát, majd végigkísérte apja későbbi, tragikus életét. Elképesztő mértékű fájdalmat érzett, ha a tsz szervezésre gondolt. Azoknak az interjúalanyaimnak, akiknek az ekkor kialakított kapcsolatok szolgáltak ugródeszkeként

⁶⁴ A harmadik kollektivizálási hullám idején leginkább a kis és középparasztokra támaszkodtak.

Interjúalanyom apja 15 hold földdel rendelkezett és korábban tejmérőként is dolgozott, így ideális volt erre a szerepre. Lásd: VARGA 2006, 299–315.

⁶⁵ Interjú B.E.–vel és B.E. – nével 2013. október 5-én, készítette Kisőrsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.) Interjúalanyom által is említett engedélykérés, illetve munkakönyvadás kapcsán felmerült problémák bemutatását lásd: Varga 1999, 178–211.

a Cipőgyárba történő, amúgy rendkívül nehéz bekerülés során nem őriztek az előbbihez hasonló keserű emlékeket. Az interjúk részletes elemzésére a jelen keretek között nem volt lehetőségem, de a legfontosabb sajátosságát ezeknek az orális forrásoknak bemutattam. Melyeket még azzal egészíteném ki, hogy az összes beszélgetőpartneremet megkértem arra is, hogy magyarázza meg mit jelent az, hogy agitáció. Következő, szintén sok mindent magukba rejtő válaszokat kaptam:

1960-ban már három gyermeket nevelő csupán huszonhárom éves asszony szerint:

„Aki nem tudott arról, hogy milyen a tsz azt meg kellett agitálni. Megbeszélni, hogy jó lesz az. Jól megy a menet. De mondom mi tudtuk már, hogy tsz jól működik, nem álltunk ellen a mondásnak.”⁶⁶

A későbbi, öngyilkosságot végrehajtó tsz elnök fiának definíciója: *„Rosszat jelentett a családom számára. A tsz agitátor az rosszat jelentett.”*⁶⁷

Az egész életét a faluban leélt interjúalanyom véleménye:

„Ha nem akart valaki beállni addig beszélte a magáét, amíg rá nem állt, hogy bemenjen. Agítalom, mert igen is be kell jönnöd, mert igen is, meg így meg úgy.”⁶⁸

Céljaim között szerepelt a nagytilaji agitációban részt vett cipőgyáriakkal készített interjúk elemzése is, de ilyen személyt még nem sikerült felkutatnom.⁶⁹ Így az eseményeknek ezt a nézőpontját csak publikált visszaemlékezésekből tudom az olvasóm elé tárni. Először is egy kemenesszentmártoni agitátor visszaemlékezéséből mutatom meg a legérdekesebb momentumokat.⁷⁰ Ő úgy emlékezett vissza, hogy az állattenyésztők kivételével mindenkinek agitálni kellett. Mivel ebben a faluban már 1950-ben megalakult a termelészövetkezet, így az általam vizsgált időszakban, a tsz-ben 1956 után is bent maradók feladata volt a többi falusi társuk illetve a környező községek lakóinak meggyőzése.⁷¹ Saját falujukban nem jártak házról házra, hanem összehívták a lakosságot, s közösen meggyőzték a kilépetteket. Akik, hogy később ne legyen emiatt köztük nézeteltérés bezárkóztak egy szobába és ott írták alá mindannyian a papírokat.⁷² Egy másik – büki tsz szervező emlékeiből saját interjúmban is megjelenő vonásra szeretném felhívni a figyelmet: az interjúalanyom tanárnője az iskolában beszélt a tsz pozitívumairól.⁷³ Egy másik agitátor azt hangsúlyozta, hogy az ő falujukban senki

⁶⁶ Interjú H. Gy.– nével 2013. október 4-én, készítette Kisőrsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.)

⁶⁷ Interjú H. B.– ével 2013. október 4-én, készítette Kisőrsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.)

⁶⁸ Interjú K. K.– nével 2013. október 4-én, készítette Kisőrsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.)

⁶⁹ Ennek több okai is volt: a nagytilajiak nem ismerték az agitátorokat, tehát ők nem tudtak ilyen személyt ajánlani. A cipőgyáriakkal készített interjúim során azt a választ kaptam, hogy az agitátorok nálunk minimum 15–20 évvel idősebbek voltak és sajnos ők már mind elhunytak.

⁷⁰ KÁLDOS 1989.

⁷¹ 1956. november 4.-e után a tsz-ek 63% feloszlott. Vas megyében volt az egyik legjelentősebb a termelészövetkezetek visszaesése. VARGA 2001, 26.

⁷² A belépési nyilatkozat aláírása konfliktusforrás volt a falusiak között. Egyik interjúalanyom B. E.-né is így emlékezett: *„Akkor haragudott mindenki a másokra, mert ha te beléptél, akkor én nekem is be kell lépni. Így egymás után. Gyűlölték egymást hogy miért nem tartottunk ki, hogy (akkor) nem kell (ett volna) belépni.”*

⁷³ BALOGH 1989, 352–356.

sem mondhatta, hogy erőszakkal kényszerítették a tsz-be.⁷⁴ Olvastam egy magát népnevelőként megnevezett férfitől származó, a Vasi Szemlében 1989-ben beküldött visszaemlékezést is.⁷⁵ Ebben a történetben megfestett kép áll legközelebb az interjúim során megelevenedőkhöz. Ő azt írta, hogy két éven keresztül, naponta délután, illetve szombat és vasárnap is meggyeszerre járta falvakat. Mindenhova teherautóval vitték le, s miután az adott község tanácsán megkapta a rá kiosztott névsort és házszámot, általában ketted magával elkezdte az aznapra kijelölt munkát. Nem tagadta, hogy voltak köztük erőszakos emberek is, de hangsúlyozta, hogy az ő elve végig az volt, hogy semmit sem szabad erőltetni. Véleménye szerint is meghatározó tényező volt, hogy a legtöbb ember sem első, sem utolsó nem akart lenni a belépési nyilatkozat aláírásakor. S ha a jobb módú középparasztokat sikerült meggyőzni, akkor gyorsabban mentek a dolgok. Elmesélt egy konkrét történetet is, amelyben a falu tanítójával karöltve tudta csak belépésre bírni a község lakóit. *„Az áldomás! Igen, az áldomás nem maradt el sehol. Valamifajta győzelmet éreztek azok is, akiket legyőztek.”*⁷⁶ Egy másik agitátor emlékeit olvasgatva talán ezek a legkarakteresebb, legtöbbet eláruló mondatok. Ő egy huszonöt tagú brigád tagjaként vett részt a munkában – hangsúlyozta – erőszakosság nem volt ebben az időben. Ez az elbeszélés annyiban színesítette az eddig olvasottakat, hogy beszámolt arról is, hogy voltak, akik csak például a marhalevél kiállítás után léptek be. Úgy emlékezett, hogy volt olyan hely, ahol a tsz névválasztása jelentette csak a problémát. Emellett azt is megemlítette, hogy megtörtént, hogy valaki halottnak tette magát, amikor elmentek hozzá az agitátorok.⁷⁷ Egy másik, A falu megszállása című visszaemlékezésről már az első ránézéskor kiderült, hogy ez más jellegű lesz, mint a többi, eddig már bemutatott írás.⁷⁸ Ugyan fizikai erőszak alkalmazásáról ez sem számolt be, de részletesen írt a legalább akkora erejű lelki terrorról. Ebben a visszatekintésben olvastam arról, hogy a kollégiumokból és helyenként a munkahelyekről is hazaküldték a gyerekeket, azzal a mondattal, hogy akkor menjenek vissza, ha szüleik aláírták a belépési nyilatkozatot. Ami az írás érdekességét adta, hogy tudósított arról is, hogy több embert úgy győztek meg a közös gazdálkodás előnyeiről, hogy a rivalizáló gazdáknak megengedték, hogy egy községen belül több tsz-t alakítsanak.⁷⁹ S nyilatkozatot írhattak arról is, hogy mit nem szeretnének bevinni a közösbe, illetve milyen munkát vagy szervezési formát választanak. Az agitációt végző személyek perspektívájából összegyűjtött emléktöredékek részletekbe menő elemzésére a jelen dolgozat keretei között szintén nem vállalkozhatom. Ezek kapcsán inkább a saját interjúim során is bemutatott sokszínűsége hívnám fel a figyelmet.

⁷⁴ PÖDÖR 1989, 357–361.

⁷⁵ CSISZÁR 1989, 362–364.

⁷⁶ PÓSFAI 1989, 365–369.

⁷⁷ Nem vonom kétségbe a leírtakat. Inkább csak érdekességként jegyzem meg, hogy e két elem a Felmegyek a miniszterhez (1962) című filmben is megjelent.

⁷⁸ JUHÁSZ 1989, 370–373.

⁷⁹ Rövid idő múlva ezeket a tsz-eket összevonták. Míg 1960-ban 263, addig 1961-ben már csak 223 tsz működött a megyében. HORVÁTH 1961.; HORVÁTH 1962. A szövetkezetek egyesítéséről a megyei lapban is beszámoltak. Ezekben az újságcikkekben azt hirdették, hogy a tagok már régóta szerették volna az egyesülést. TAKÁCS 1960c, 5.; KERÉK 1960c, 5.

A visszaemlékezésekben megjelenő történeteket, illetve az agitáció által kiváltott érzelmeket az akkori napisajtóban és egyéb periodikákban közölt cikkek tovább gazdagították. Mivel Nagytilaj ekkor ugyan még népes, de még is kicsi falu volt ezért konkrétan a községben lezajló tsz szervezésről igencsak kevés dokumentáció maradt fenn. Ezért a vas megyei illetve a Vasvári járásra vonatkozó forrásokat is tanulmányoztam.⁸⁰A Tanácstagok Tájékoztatója című folyóirat arról számolt be, hogy ebben az időszakban, számos községben a tanácstagok írták alá először a belépési nyilatkozatot. Emellett megemlítette, hogy a parasztok egy részét csak a községi tanács vb elnöke vagy a titkára tudta meggyőzni. Az újság szerint a községi tanács elnökét számos helyen megválasztották az első tsz elnöknek is.⁸¹ A Szombathelyi Cipőgyár lapjában az üzemben működő szocialista brigádok munkájáról szólva említették meg, hogy a szervezés idején minden brigádtag egységesen jelentkezett agitátornak.⁸² A nagytilaji események a következőképpen elevenedtek fel a lap hasábjain:

„A szövetségkötés esős őszi napokon kezdődött, amikor a Cipőgyár 30–40 főnyi népnevelő gárdája napokon keresztül megjelent a faluban és addig harcolt a szavak az érvek fegyverével, amíg a község dolgozó parasztjai termelőszövetkezetet nem alakítottak.”⁸³

Szintén e lapban megjelent cikkben a falu könyvelője így „emlékezett”:

„Jól emlékszem arra, amikor a mi kis községünk dolgozói parasztjai is fontolgatták a termelőszövetkezetek alakításának gondolatát. (...) Nehéz volt határozni. S e nagy gondban segítettek minket a Szombathelyi Cipőgyár agitátorai. Okos érvekkel meggyőzték a nagytilajiakat: jobban járnak, ha az új gazdálkodási forma mellett döntenek.”⁸⁴

Egy Szabad Földben megjelent cikk arról számolt be:

„hogy első alkalommal, amikor a munkások meglátogatták szövetkezetünket... csak kötelező udvarisággal fogadtuk őket.(...) Mert akkoriban még csak értettük, hogy mi a munkás-paraszt szövetség.”⁸⁵

A megye napilapjában, a Vas Népében minden nap általában egy oldalon tsz-ekkel kapcsolatos híreket lehetett olvasni. Ezekből kiderült például, hogy ebben az időszakban a megye egyik nem

⁸⁰ 1960 augusztusa és 1960 novembere közöttit.

⁸¹ [Sz. n.] 1960a, 5.

⁸² TÓTH 1961,2.

⁸³ [Sz. n.] 1961, 3.

⁸⁴ VARGA 1962, 2.

⁸⁵ NAGYISTÓK 1960, 6.

rég alakult tsz-ében egy napos balatoni nyaralásért cserébe KISZ-esek dolgoztak.⁸⁶ Egy augusztus hónapban íródott újságcikk arról számolt be, hogy egy bérbaltavári (Nagytilajtól 4,5 km-re fekvő) településen már tavasszal várták az agitátorokat, de azok az óta sem jelentek meg.⁸⁷ Egy másik lapszámban az olvasó arról értesülhet, hogy pont az az ember, aki tíz évvel ezelőtt nem akart tsz tag lenni a termelőszövetkezet elnöke lett és számos kiténtetéssel rendelkezett.⁸⁸ Hasonlóan ösztönző jelleggel számoltak be arról is, hogy volt olyan fiatal, aki már hét éve a tsz-ben dolgozott.⁸⁹ Egy másik szintén az agitációhoz kapcsolódó cikkben arról tudósítottak, hogy már azok a fiatalok is, akik a tsz szervezés idején még nem léptek be a közös gazdaságba, tagok kívántak lenni.⁹⁰ Egy október hónap végén megjelent nagyobb lélegzetvételű írásban a következőképpen elevenedett fel az agitációs munka.

„... maguk a munkások pedig fáradhatatlanul járták a megye községeit, hogy átsegítsék a dolgozó parasztokat azon a vívódáson, amelyet az új paraszti életformától való idegenkedés okozott.”⁹¹

Egy másik érdekes lapszámból az is nyilvánvalóvá vált, hogy az utolsó kollektivizálási hullám idején nem csak a falvak lakóival, hanem bizony a diákokkal is alakítottak tsz-t. Egy sárvári gimnázium tanulói 1958-ban ifjúsági tsz-t szerveztek. A diákok kezdetben 5 holdas gazdaságban 50-en dolgoztak.⁹² A lap egy másik számában az agitáció szintén a munkások által tett és beváltott ígéretként tűnt fel.⁹³ Míg pár nappal később megint azt hangsúlyozták, „*hogy a községi tanácsoknak is igen nagy érdemük abban, hogy a volt egyénileg dolgozó parasztokkal sikerült megérteni a nagyüzemi gazdálkodás előnyét.*”⁹⁴ Ezek a propagandisztikus célokat is szolgáló újságcikkekben megjelent beszámolók merőben elütnek az előző két forrástípus bemutatása során kialakított képtől. Amellett, hogy ezek a cikkek olykor hajlamosak a tények meghamisítására is. Például mind az interjúalanyaim elbeszélése, mind a józanész logikája cáfolja, a Sabaria Cipőben megjelent sorokat, amely alapján az olvasónak az az érzése támadt, hogy a község lakói már az agitátorok megjelenése előtt fontolgatták a tsz alakítását. Mégis hasznos forrásnak találtam ezeket az újságokat is. Hiszen ezeket lapozgatva

⁸⁶ A helyi KISZ szervezet, mint termelőszövetkezeti alapszervezet működött. D. KÓNYA 1960b, 3.

Erről számol be az MSZMP KB határozata is: *“A termelőszövetkezetekben működő KISZ szervezetek a pártszervezetek segítségével eredményeket értek el a parasztfiatalok munkára mozgósítása és faluról való elvándorlásának csökkentése terén.”* 1960. október 29, MSZMP határozatai és dokumentumai, 1956–1962, 1964, 462.

⁸⁷ KERÉK 1960a, 3.

⁸⁸ TAKÁCS 1960a, 5. [Sz. n.] 1960e, 3.

⁸⁹ 16 éves volt az a tehenész, akiről szólt a cikk. Apja eltűnt a háborúban, anyja beteges volt, ezért 13 évesen kenyérkereső lett. Anyja három éve meghalt, azóta megnősült, felesége is a tsz-ben dolgozott. [Sz. n.] 1960/l,3.

⁹⁰ [Sz. n.] 1960p, 9.

⁹¹ LÉNÁRT – SIPOS 1960, 3.

⁹² [Sz. n.] 1960r, 3.

⁹³ D. KÓNYA 1960c, 3.

⁹⁴ [Sz. n.] 1960v, 3.

megismertem, hogy mik voltak azok a normák, amiket az MSZMP el is várt és terjesztetni is kívánt a lakosság körében. Másrészt sok olyan, későbbi kutatási témát meghatározó érdekességet fedeztem fel és mutattam be az olvasóm számára is, mint például az ifjúsági tsz-ek propagált működése.

1. Az általam kutatott levéltári forrásokban agitációról nem írtak. De az Vasvári járás 1961. évi zárszámadásában megemlégtették a Cipőgyár által több faluban is végzett patronáló munkáit.⁹⁵

A visszaemlékezések és a sajtóban megjelent beszámolók, hírek egyaránt igazolták, hogy kollektivizálásnak sincs minden helyszínt és embert egyaránt érintő erőszak-története. Az agitációs munka során, ha az adott szervezők habitusával összeegyeztethető volt alkalmazták a lelki és testi megfélemlítés különböző módszereit is. Az általam felsorolt példák nem ennek a ma már tényként kezelt tézisnek a megkérdőjelezésére irányultak. Egyrészt azt kívántam bemutatni, hogy az agitátorok nem minden esetben kényszerültek a megfélemlítés technikáinak alkalmazására. Másrészt a közös gazdálkodás útjára tért falusiak egy része a tsz szervezés körüli bonyodalmakat (az első éveket) olyan szükségességek rosszként élte meg, amely hozzájárult a hatvanas években tapasztalható fellendüléshez.

Mozaikok a patronázs mozgalomból

„A mezőgazdaság szocialista átszervezése, amely a párt és a munkásosztály teljes részvételével történt nagy győzelem volt.”⁹⁶ Formálisan 1961-re az egész ország területén befejeződött a kolhozosítás.⁹⁷ Annak ellenére, hogy Vas megye már 1960-ban termelészövetkezeti megye volt, számos faluban sem akkor sem a későbbi években sem sikerült tsz-t alakítani.⁹⁸ Ehelyett megye őrségi részén 1960-tól málnatermelő szakcsoportokat működtetettek. Ezekre kezdetben csak ideiglenes megoldásként tekintettek, s létrehozásukat a rossz talajviszonnyal magyarázták; de a málnaszedő szervezetek az évek múlásával mindvégig megmaradtak.⁹⁹ Ennek ellenére a tsz-ek által művelésbe vett területek nagysága folyamatosan nőtt.¹⁰⁰ 1961-ben hivatalos közlések szerint az összterületnek körülbelül

⁹⁵ VAML, XXIII. 356/b/49 Termelészövetkezetek 1961. évi zárszámadása, 1962. március 25.

⁹⁶ [Sz. n.] 1962/e, 1.A hivatalos propaganda szerint a falu olyan csatatér ahol a kommunisták harcolnak a „dolgozó parasztok” szimpátiájáért. Ez a gondolat már a korábbi kollektivizálási hullámokat is meghatározta. Lásd: FARKAS 2009, 7.

⁹⁷ Ezzel egy időben tömegessé váltak a kilépési törekvések. Mivel ez a jelenség nem kapcsolódik szorosan a „munkás–paraszt” kapcsolatok alakulásának vizsgálatához, ezért terjedelmi okok miatt, erre itt nem térek ki. A kilépéssel kapcsolatos problémákat lásd: VARGA 2012d, 111–115.

⁹⁸ HORVÁTH, 1961. A megyeszékhely azonban még 1961-re sem kapta meg a szocialista város címet, a városhoz tartozó földeken még ekkor is a magánszektor dominált. LÉNÁRT 2010, 111.

⁹⁹ Málnatermelő szakcsoportok későbbi helyzetét, jövőképét több tanulmány és beszámoló is összefoglalja. ZSIGMOND 1965, 162–183.; CZIRÁK 1981, 177–184.; HORVÁTH 1961.

¹⁰⁰ Okai a belépések másrészt a földfelajánlások voltak. A rendelkezésemre álló források alapján nem állapítható meg, hogy a járás és a megye szocialista szektorhoz tartozó területe egymáshoz viszonyítva arányosan változott-e. Vas megyéről készült dokumentációkban a megye tanácsi szántóterületének: 87,2%-át, a Vasvári járásról készült zárszámadásban a járás tanácsi összes területének: 85,4%-át nevezik meg a szocialista szektorhoz tartóznak 1961-ben. VAML, XXIII. 356/b/49 Termelészövetkezetek 1961. évi zárszámadása, 1962. március 25. HORVÁTH 1962.

85%-át gondozták.¹⁰¹ Ebben az évben Vas megyében 223, a Vasvári járásban 39 tsz működött és készített zárszámadást.¹⁰² A vizsgált járásban a tagok létszáma 5934-re, a családok létszáma pedig 5415-re tehető.¹⁰³ Tehát a családok zöménél csak egy fő lépett be a termelőszövetkezetbe. Ezt a jelenséget számos (a későbbiek folyamán elemzett) folyóiratban megjelent cikk mellett az interjúalanyaim elbeszélése is alátámasztotta. Az újonnan létrejött, illetve a megújuló termelőszövetkezetek első éveinek története gazdagon dokumentált. Egyrészt emiatt, másrészt a területi keretek miatt sem vállalkoztam ezeknek az intézményeknek a teljes körű bemutatására. Elemzésem középpontjába a „munkás-paraszt” kapcsolatok 1960-as évek eleji kibontakozása áll. S eme viszonyrendszereknek bemutatása kapcsán térek ki a termelőszövetkezeti mozgalom első éveiben jelentkező problémákra (a munkaerőhiányra és a munkafegyelemre). Továbbra is fontosnak tartom, hogy minél több nézőpontot tárjak olvasóm elé, így e fejezetben is, az MSZMP által kiadott iratok mellett, különböző folyóiratokat és visszaemlékezéseket egyaránt vizsgálok. S orális forrásaim tulajdonságaimból adódóan elemzésemet nem szorítom konkrét időbeli keretek közé.

A Nagytilajban létrejövő II. Rákóczi Ferencről elnevezett termelőszövetkezet többszörösen hátrányos helyzetben volt.¹⁰⁴ A „különös gondosságot igénylő” községben megjelenő nehézségek egy része tájfeladatként jelentkezett.¹⁰⁵ Ahogy már korábban is céloztam rá ez a település a járás hegyháti részén, Zala és Vas megye határán helyezkedik el. S ebből kifolyólag gyenge tsz-ek közé sorolták.¹⁰⁶ A falu a legkisebb fejlődést vagy fejlődést nem mutató tsz-ek között volt az 1962–68-as időszakban.¹⁰⁷ Emellett Nagytilaj hosszú évekig zsákfalu is volt.¹⁰⁸ S a község megközelíthetősége a vizsgált időszakban kimondottan rossznak számított. A legközelebbi vasútállomás 12 km-re, a legközelebbi buszállomás 4,5 km-re volt. Földrajzi adottságai, illetve az állami beruházások hiánya

¹⁰¹ Ez a szám természetesen az országos átlag körüli volt. A Földművelésügyi Minisztérium 1961. január 5-én kiadott közleménye szerint az ország szántóterületének 82% -án szocialista nagyüzemek gazdálkodtak. ESTÓK – FEHÉR – GUNST – VARGA 2003, 303–310.

¹⁰² A megyében 1960-ban 263 tsz működött, ezek közül 40 egyesült egyazon községben vagy a szomszédos faluban lévő másik termelőszövetkezettel. A Vasvári járásban 1960-ban 42 tsz működött és itt is hasonló okok miatt csökkent a számuk 39-re. HORVÁTH, 1962.; VAML, XXIII. 356/b/49; Termelőszövetkezetek 1961. évi zárszámadása.

¹⁰³ VAML, XXIII. 356/b/49 Termelőszövetkezetek 1961. évi zárszámadása. Hasonló arányról tudósít a Vas Megyei Termelőszövetkezet Évkönyve is. Itt megyei szinten 31143-re teszik a családok létszámát és csak 35785 főre a tagok számát. HORVÁTH 1962.

¹⁰⁴ A község infrastrukturális ellátottsága még a rendszerváltoztatás idején sem volt megoldott, például 1990-ben sem volt a faluban egészséges ivóvíz. BARKI – ERŐS – SIMON B. – TERSZTYÁNSZKY 1990. 8–9.

¹⁰⁵ ZSIGMOND 1965, 162–183.

¹⁰⁶ A gyenge tsz-ek mindegyike a Vasvári járás hegyháti részéről került ki. Nagytilaj 1963. év második felétől tartozott ide. Ennek okaként a gyenge szakvezetést és a nagyüzemi feltételek hiányát jelölték meg. Vizsgált iratok alapján 1966-ig biztosan ebbe a kategóriában maradt. Vizsgált iratok: Gyenge tsz nyilvántartólap 1966.; Gyenge tsz nyilvántartólap 1963.; Gyenge tsz nyilvántartólap 1965.; 1963. évi I. félévi beszámoló a gyenge termelőszövetkezetek állami támogatásának felhasználásáról. Forrás: VAML, XXIII.356/b/49.

¹⁰⁷ SZÉLES 1972, 321–343.

¹⁰⁸ A falu egyik, a pataktól délre eső része Pótkaszepetkhez tartozott, 1961-ben az itt élő 114 ember kérésére csatolták a korábban Hervadtfnak nevezett részt Nagytilajhoz. NAGY 1978.7.

okán már 1963-ban is rászolgált a mostohafalu elnevezésre.¹⁰⁹ A Rákóczi tsz 1960-ban még nem készített zárszámadást, de az Vasvári járás 1961. évi zárszámadási beszámolójában természetesen már szerepelt. A nagytilaji termelőszövetkezet konkrét adatainak csak egy része állt a rendelkezésemre, de a járás mutatói felettébb sok információval szolgáltak. Ezekből a munkaerőhiány és munkafegyelmi problémák alapját szolgáló adatokra hívnám fel a figyelmet. A szövetkezetbe belépett családtagok száma 147, tagok száma 184 fő. A fiatalok többsége nem lépett be a tsz-be.¹¹⁰ A termelőszövetkezetben hivatalosan is dolgozóknak a férfiak körében 2,4 %, a nők körében 3% volt csak 27 év alatti. A férfiaknál a legnépesebb korosztály az 50-60 év közötti, míg a nőknél a 65-70 év közötti volt harmincegynéhány százalékkal. A tagság körülbelül 65% volt férfi.¹¹¹ A belépett dolgozók jövedelmük jelentős részét a hagyományos munkaegység szerinti elosztás alapján kapták. A tsz-eknek csak egy részénél, és azoknál is csak kimondottan kevés munkafolyamat (például: széna betakarítás) esetében alkalmaztak részes betakarítást. A legfőbb problémát az okozta, hogy még az indulást követő harmadik évben is öt tsz rendszeresen, 17 tsz esetenként, és három tsz egyáltalán nem fizetett előleget tagjainak. Nagytilaj az utóbbi csoportba tartozott.¹¹² Ezt a többszörösen rossznak számító helyzetet, 1962-ben, egy propagandisztikus célokkal is íródott, széles közönségnek szánt évkönyvben így foglalták össze:

¹⁰⁹ „A villamosítást kivételével a falu korszerűsítését illetően nem történtek állami beruházások. A község lakói társadalmi munkában a községfejlesztési alap felhasználásával tűzoltószertárát, hidmérleget, egy iskolatantermet, 500m-es betonlefolyót építettek, 400m-es betonjárdát készítettek és 300m-es fél méter mély kőalapozású út munkáit is elvégezték. A faluban egy 50 fh-es szerfás növedékistálló, 20 fh-es fiasztató, 120 fh-es sertéshizlalda volt ebben az évben. Ezeket azonban mind saját erőből részint házilag építették.” DAVID 1963,3.

¹¹⁰ A dolgozó tagok életkora a legtöbb szövetkezetben 50–60 év között volt. ZSIGMOND 1965, 162–183.

¹¹¹ VAML, XXIII. 356/b/49 Termelőszövetkezetek 1961. évi zárszámadása.

¹¹² VAML, XXIII. 356/b/49 1963. évi I. félévi beszámoló a gyenge termelőszövetkezetek állami támogatásának felhasználásáról, 1963. július 23

„A járás gyengén gazdálkodó termelősövetkezetei közé sorolható. A vezetés következetlensége, a zárt kertek rendezetlensége, a munkafegyelem lazasága miatt egész évben súlyos problémákkal küzdött. Mivel nem tudta megoldani a szőlők és gyümölcsösök hasznosítását, azért ezeknek a területeknek a megművelése a háztáji gazdaság keretében történt, ami a tagság jó részét a közös munkától elvonta.”¹¹³

A nagytilaji tsz-t is jellemző legfontosabb hiányosságok felvázolása után a városi munkások közreműködésével végrehajtott megoldási kísérleteket szeretném az olvasóm elé tárni. Először a kimondottan súlyos munkaerőhiány változatos és sokszínű orvoslására irányuló intézkedésekbe nyújtok bepillantást.

Az újításoknak három fő célja volt: a tsz-ben maradt ifjúság megtartása, a városba költözött munkások visszahívása, városi és falusi lakosság egymás iránti szimpátiájának kialakítása/erősítése. Az újságcikkekben is megjelent, hogy ebben az időben rengeteg fiatal hagyta el a faluját. A megyei lap hasábjain az egyikőjük ennek okáról így nyilatkozott:

„Tavaly decemberben alakult a tsz. Gazdaságilag még nem áll ott, hogy havonta fizetni tudjon, és mi fiatalok vagyunk nekünk nem terményre, hanem pénzre van szükségünk.”¹¹⁴

Interjúalanyaim is Nagytilaj elnéptelenedését a tsz létrehozásával kapcsolták össze. Mindegyikük arról beszélt, hogy ekkor „*megritkult a falu*” és a „*rengeteg fiatal mind elmenekült gyorsan*”.¹¹⁵ Erre válaszként volt olyan község ahol a tsz nőülési és bevonulási segílyt adott a fiataloknak. S megoldotta a téli időszakban is a nők foglalkoztatottságát.¹¹⁶ A faluban történő marasztalást szolgálta az új, városi típusú szórakozási lehetőségek meghonosítása is.¹¹⁷ Klubokat szerveztek, művelődési otthonokat és könyvtárakat építettek.¹¹⁸ Ezek a falusi élet városihoz való közelítését szolgálták.¹¹⁹ Sokszor hosszú oldalakon keresztül írták le az említett intézmények számára ajánlott programokat.¹²⁰ Többször részletezték, hogy mennyire sok pénzt költöttek a megyei tanácsok ezekre.¹²¹ A Sabaria Cipőgyár

¹¹³ HORVÁTH 1962.

¹¹⁴ ELEK 1960b, 3.

¹¹⁵ Interjú H. B.–ével 2013. október 4-én, B.E.–vel 2013. október 5-én, készítette Kisőrsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.) A hatvanas évek elején nem csak munkaerő, hanem munkagép hiány is fellépett. Egyik termelősövetkezetben például bevezették az éjszakai permetezést is, mivel csak két erre alkalmas gépük volt. DR. KONKOLI 1960, 5.

¹¹⁶ [Sz. n.] 1960k, 5.

¹¹⁷ Melyben a tanácsok is nagy szerepet vállaltak. ELEK 1960b, 3.

¹¹⁸ Vas Népe, 1960. augusztus 28-ai számában A könyvtár és a falu című cikkben beszámolnak az MSZMP VII. kongresszusának határozatáról, amelyben a „*kulturális munkáról szólva a falu szocialista tudatának kialakításában fontos tényezőként jelölt meg a községi könyvtárakat.*” ELEK 1960a, 3. Könyvtárhálózat fejlesztését ezen kívül lásd még: [Sz. n.] 1960o, 3.; [Sz. n.] 1960u, 5.; ANGLER 1962, 7–9.

¹¹⁹ HORVÁTH 1962, 1–18.; [Sz. n.] 1960s, 3.

¹²⁰ Ezek közül a programok közül kiemelkedett mind terjedelmében mind tartalmában a Magyar falu ábrázolása című kiadvány. Melyben, ahogy a címe is sugallja prózai és verses részletek vannak összeválogatva egy ideális falun bemutatandó 2–2,5 órás darabhoz. HORVÁTH 1962, 1–30.

¹²¹ [Sz. n.] 1960/q, 5.

üzemi színjátszó csoportja Nagytilajra ment el előadást tartani.¹²² A Vöröskereszt szervezet is megjelent a falvakban. Ugyan a Vasi Véralóban döntően az gyári munkásoknak szóló cikkek dominálnak, de a falusi társadalmat is megszólító szalagcímeket is olvastam, például falusi véradó kör alapítását. Az ehhez hasonló intézkedések mellett azonban abszurdnak tűnő mozgalmakat is terjesztettek az újságban. A tisztasági verseny keretében például a városi munkások mutatnák be a tsz tagoknak, hogy milyen a gondozott udvar, a gondozott háztáji gazdaság, az istálló és a kút környéke.¹²³ A helyi szórakozási lehetőség mellett egyre gyakrabban szerveztek balatoni és budapesti látogatásokat is.¹²⁴ Ezek a kirándulások a KISZ fiatalok számára vonzóvá kívánták tenni a tsz-ben történő munkát.¹²⁵ 1961-től a KISZ tagjai aktívan részt vettek az aratásban.¹²⁶ Mellettük minden üzemből utaztak le munkások is segíteni; rajtuk kívül könyvelők és statisztikusok is részt vettek a patronálásban.¹²⁷ A Hazafias Népfőnt is szerepet vállalt a mezőgazdaság fejlesztésében.¹²⁸ A gyakori „munkás–paraszt” találkozók pedig az eddig felsoroltakat szimbolizálták.¹²⁹ Ennek ellenére a fiatalok tsz elől történő elvándorlása a hatvanas évek elején végig kiemelt probléma maradt. Amit ekkor így magyaráztak:

„A fiatalság ma látszólag elhúzódtott a földtől. Komplikált okai vannak ennek az elhúzódnak, de egyik legfőbb oka- akárhonnán is nézzük - az, hogy feloldódott a szegénység. (...) A faluhatár sorompóival a szegénység sorompói húzódtak fel és megnyitották az utat a tudatlanság eltüntetésére. Húsz év alatt, amikor évszázadokig nem volt erre mód.”¹³⁰

A '65-ben megfogalmazott részizagság mellett nehezebb súllyal esett a lantba, hogy anyagilag sem sikerült kellő mértékben ösztönözni a falu fiataljait a termelőszövetkezetek első éveiben. A tsz-be belépett vagy legalábbis is az ott dolgozók kapcsán is emiatt merültek fel folyamatosan munkafegyelmi problémák.¹³¹ Amelyek egy részét a gyári munkások, Nagytilajban a cipőgyáriak

¹²² BÉKÉS 1961, 3.

¹²³ DR. GODA 1960,5.

¹²⁴ „Egyre szaporodik ugyanis azoknak a szövetkezetek száma, amelyeknek a tagsága vasárnaponként felkerekedik és autóbusszal vagy vonattal elindul országot járni, Balatont látni, fürödni.” D. KÓNYA 1960a, 5. Az IBUSZ szombathelyi irodája több tsz-szel is kapcsolatban állt és kimondottan a tsz tagok részére szervezett városnéző túrákat a téli időszakra. HORVÁTH 1960, 5. Az ekkoriban létrejött tsz-tagok önszervező csoportja is szervezett üdültetést. UDVARDI 1960, 3.

¹²⁵ D. KÓNYA 1960b, 3.

¹²⁶ 1961 tavaszán a KISZ KB, a MEDOSZ, és a Földművelésügyi Minisztérium felhívására 78 falusi ifjúsági munkacapat csatlakozott a mezőgazdasági termelési mozgalomhoz. Évente 300 KISZ fiatalot küldött a KISZ megbízatással az állattenyésztésbe. ÁGOSTON 1961,5.

¹²⁷ [Sz. n.] 1960c, 3.

¹²⁸ KERÉK 1960a, 3.

¹²⁹ [Sz. n.] 1960d, 1.

¹³⁰ ZSIGMOND 1965, 162–183.

¹³¹ Magyar Rádió és Televízió Levelezési Rovata 1961 januárjában több száz levél kapcsán számolt be a tsz-ek munkafegyelmi problémáiról. Ö. Kovács 2010, 66–67. A Földművelésügyi Minisztériumnak Bejelentések Irodája néven szintén volt panaszirodája. 1960-ban ide is több száz levél érkezett. KOVÁCS 2013.

segítségével próbálták orvosolni. S a cél nem más volt, mint „*hogy falun, a szövetkezetekben is egyre kulturáltabb munkakörülményeket*” alakítsanak ki.¹³²A tsz tagság bevételeinek a háztáji mellett a közös gazdálkodásból eredendően négy forrása volt: a teljesített munkaegység utáni részesedésből, a bevitt földek földjáradékából, a premizálásból és a nem munkaegységre kiosztott jövedelmekből származó.¹³³ Ezeknek egy része természetbeni, a másik része készpénzbeli volt.¹³⁴ S a legnagyobb viták a premizálás körül bontakoztak ki.¹³⁵ Nagytílajban sok tagnak bérlet fejében szülő volt kiadva, mivel ezeknek a közös hasznosítását a tsz-ek nem tudták megoldani.¹³⁶

A Vas Megyei Termelőszövetkezetek Híradója kimondottan rövid fennállása ellenére, érdekes híreket adott a tsz-ek helyzetéről.¹³⁷ Kiderült belőle, hogy 1962-ig csak a gyári alkalmazottakat érintő munkaversenyek kiterjesztését tervezték a mezőgazdaságra is. E feladat megszervezését a falusi KISZ alapszervezetre bízták.¹³⁸ A Vas Megyei Termelőszövetkezetek Híradója beszámolt arról is, hogy a Magyar Közlönyben kormányhatározat jelent meg a termelőszövetkezeti gazdaságok

¹³² DR. RÁBA 1960, 4.

¹³³ Háztáji jövedelemből származó bevételekről kimondottan kevés és csak hozzátétőleges kimutatást sikerült felkutatnom. Így ezeknek a bemutatására a jelen tanulmány kereti között nem volt lehetőségem. A már sokszor idézett mezőgazdasági évkönyvekben az 1959-es és 1960-as évekre vonatkozóan voltak becslések, de ezek az 1961-es évről szóló kötetben már nem szerepeltek. Az egész megyére kiterjedő következtetések megfogalmazására egy 1992-ben publikált tanulmány vállalkozott. A szerzők csak a megye három járásának (a körmendi, a szentgotthárdi és a vasvári) két-két tsz-ében, egy-egy önként jelentkező családdal vezettek rendszeresen számtartást. Így hat számtartás alapján elemezték a megye tsz-eit. Egy érdekes adatot emelnék ki: „*A család készpénzkiadásának 39%-a a háztáji gazdálkodással kapcsolatos, míg 61%-ot a család szükségletére használtak fel, melyből 14% az élelmezésre jutott.*” RENDEK-KOCSONDI-NÉMETH 1992, 389–408.

¹³⁴ Munkaegység számolása kezdetben kiemelkedő kérdés volt és munkafegyelmi problémákhoz vezetett.

¹³⁵ Egy 1962-ben megjelent cikk is a prémium adásának minél több tsz-re és munkafolyamatra történő bevezetését sürgette. Kiemelte a hagyományos munkaegység alapján számolt jövedelemfizetés gyengeségeit, különösen a hegyháti (mint pl.: Nagytílaj) tsz-ekre nézve. Megemlítette, hogy több száz holdon kapálatlan maradt a kukorica és 300 holdat ki kellett szántani. [Sz. n.] 1962c, 8. Szintén ebben az évben publikált másik cikk is a prémium fizetés előnyeiről számolt be. TAKÁCS 1960b, 5. Prémium fizetés előnyeiről lásd még: [Sz. n.] 1960j, 3.; [Sz. n.] 1960i, 8.; KERÉK 1960d, 8.

¹³⁶ Ennek kapcsán 1961-ben még azt hangsúlyozták, hogy csak ideiglenes állapot. Azonban ezeknek a területeknek az összevonása később sem történt meg, sőt az idő múlásával nőtt a nagyságuk. Itt merültek fel leginkább a munkafegyelmi problémák, mivel a háztáji és bérelt területek munkáinak elvégzése is arra az időre esett, amikor a tsz legfontosabb munkái voltak. A zárszámadás szerint: „*Termelőszövetkezeteink nagy része első évben folytatott közös gazdálkodást. Ezekben a tsz-ekben még nem látták tisztán a tagok termelőszövetkezeti gazdálkodás előnyét, mivel nagyüzemi tapasztalattal még nem rendelkeztek. Ez vonta maga után azt, hogy a munkához való hozzáállás területén is nagy hiányosságok voltak.*” VAML, XXIII. 356/b/49 Termelőszövetkezetek 1961. évi zárszámadása, 1962. március 25. Ehhez a beszámolóhoz hasonlóan másik újságcikkekben is megjelent a háztáji föld problémája. Arról írtak, hogy sok helyen a háztájiban nevelt jószágok etetése céljából történt lopások szintén súlyos problémát jelentettek. [Sz. n.] 1960l, 3.; [Sz. n.] 1960m, 5. A közös takarmány saját célra való felhasználásának másik oka az volt, hogy nem voltak közös tárolók sem, így a tagoknak megőrzés vagy felhasználás céljából kiosztották a gabonát. Lásd: [Sz. n.] 1962a, 8.

¹³⁷ Az újság 1962 januárjában Vas Megyei Termelőszövetkezet Szakpropaganda Híradója néven jelent meg. 1963 júniusáig havonta nyolc oldalban a Vas megye Tanácsa VB Mezőgazdasági osztálya adta ki.

¹³⁸ Ennek az intézkedésnek a politikai, pedagógiai és gazdasági vonalát egyaránt hangsúlyozta az újságcikk. TAKÁCS 1962, 5.

országos versenyéről, a legjobb eredményeket elért tsz-ek kitüntetéséről és a szocialista munkaverseny intézményeinek a tsz-ekben való meghonosításáról.¹³⁹ Az üzemi élethez hasonlóan a falvakban is törekedtek a törzsgárdák kialakítására.¹⁴⁰ Nemcsak a gyári munkaversenyformákat honosították meg a községekben, hanem maguk a munkások is rendszeresen jártak ki a falvakba. Ezekről az eseményekről a Cipőgyár üzemi lapja is sokszor beszámolt és interjúalanyaim is emlékeztek rá. Ezeknek a látogatásoknak a valós oka az volt, hogy a tsz-ek ebben az időben nem rendelkeztek még tehergépkocsikkal és könyvelőik nem értettek a kettős könyveléshez.¹⁴¹ Interjúalanyaim elmondása alapján a látogatások alkalmával csak a tsz-elnökhöz, könyvelőhöz és persze gabonát hordani mentek a gyáriak. A többi családdal természetesen nem álltak kapcsolatban, hiszen egy-két évvel előtte még őket agitálták. A későbbi tsz elnök menye így emlékezett a látogatásokra:

„Mindig jöttek. Megy a tsz? Hogyan megy? Mit csináljanak? Jöttek vacsorázni meg inni. Majdnem kéthetente. Jöttek a csirkéért, jöttek a borért meg mindenért. Mindig látogattak bennünket, mindig érdeklődtek.”¹⁴²

Az ekkor már gépkocsivezetőként dolgozó későbbi tsz elnök fia pedig így:

„Mert a tsz tagok nem akarták ám dolgozni, hiába voltak ám tsz tagok. Olyat mondtak, hogy meg kell gyújtani a gabonát ne adjuk a Kádárnak. Vaskeresztesen hordtuk a gabonát cipőgyári autókkal vasárnap. Azok meg mulattak bent a kocsmában. Mert nem akartak dolgozni, mert azt mondták nem lesz ebből úgyse semmi se, mert elvették. Mert elvett az állam mindent.”¹⁴³

Ezzel szemben egy Vas Népében megjelent újságcikk alapján olyan esetről is olvastam, hogy egyik cipőgyári munkás társadalmi munkában megjavította a közös gazdaság lószerszámait.¹⁴⁴

¹³⁹ [Sz. n.] 1962b, 5. Vas Népe arról számolt be, hogy több száz fiatal versenyzett szocialista brigád cím elnyerésért. TAKÁCS 1960d, 3.; TAKÁCS 1960e, 3.

¹⁴⁰ Sikeresen működő törzsgárdákról is írtak. JAKAB 1960, 3.

¹⁴¹ Vas Népében is többször olvastam erről a problémáról. Volt olyan eset, amikor 40 tsz könyvelő két napig tanulmányozta a kettőskönyvelést. [Sz. n.] 1960t, 8.

¹⁴² Interjú B.E.–vel és B.E. – nével 2013. október 5-én, készítette Kisőrsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.)

¹⁴³ Interjú B.E.–vel és B.E. – nével 2013. október 5-én, készítette Kisőrsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.)

¹⁴⁴ F. L. 1960a, 3.

A Sabaria Cipő szerint pedig az üzemi nőbizottság feladatai között szerepelt, hogy a tsz asszonyokra is gondot viseljenek.¹⁴⁵ Az üzemi lap arról is beszámolt, hogy a gyári és tsz-ben dolgozó családok szoros barátságban voltak. A gyár pártszervezetének vezetői segítették a falusi pártszervezet életét. A cipőgyáriak a XXII. pártkongresszus anyagának megértésében is támogatást nyújtottak a tsz tagoknak.¹⁴⁶ A tsz parasztság politikai nevelése sokszor megjelent a kor sajtójában is.¹⁴⁷ Munkafegyelmi problémákhoz kapcsolódott még az a vitás kérdés is, hogy a tsz a ki nem osztott javait az államnak adja-e el. A viták rendszeresen megjelentek a napilapokban. A cikkek szerint a termelőségtervezeteknek erkölcsi kötelessége az állam felé értékesíteni a gabonát, hiszen a munkások rengeteget segítettek nekik.¹⁴⁸

A „munkás–paraszt” kapcsolatok általam is kiemelt sajátosságait kimondottan jól visszaadta egy újságcikk. Amelyből egy hosszabb részlet idézésével kívánom az eddig leírtakat összegezni és szemléltetni a kort jellemző propaganda és az olykor vele szemben álló valóság összetett kettőségét.

„Kialakult az üzemi patronázs mozgalom, amelynek mentén hónapokon keresztül jártak a munkások gépeket javítani, szertár istállókat építeni és gyakorlati kérdésekben tanácsot adni.(...) A munkások... azért (patronálták a tsz-eket), hogy ők városi emberek is több termékhez jussanak, és becsületes áron, ne pedig méregdrága szabadpiaci áron. A tsz-ek áruértékesítési tervének teljesítése ezt feltétlen lehetővé tette volna, ha minden tsz maradéktalanul teljesítette volna áruértékesítési tervét. (...) És vajon mit szólnak most azok a munkások, akik annak idején kijártak a tsz-ekbe, s még a vasárnapjaikat is feláldozták, hogy segítsenek például az aratásban? (...) Nem kerül a hét bármelyik napján sertéshús az asztalukra, és sorba kell állni érte az üzletek előtt? Nyilván kicsit megkeseredik a munkások szája és méltán érzik, úgy hogy a tsz parasztok egy része megfeledkezett a város, a munkásosztály segítségéről és arról, hogy hogyan dolgoztak a munkások a szövetkezet megerősítésén. Talán még az is újra eszébe jut egyiküknek-másikunknak, hogy amikor ők arattak a tsz-ben segítségképpen ugyanakkor egyes tsz tagok nem voltak hajlandók kimenni a gabonatóblákra.(...) A termelőségtervezeti tagok egy része a szövetkezetek bizonyos hányada csak a saját, önző anyagi érdekét hajszolja és nem gondol a városi dolgozók, városi munkások érdekeivel, akik átsegítették őket a kezdet gondjain. (...)”¹⁴⁹

¹⁴⁵ Azt hogy ez alatt konkrétan mit értenek sajnos sem ebben, sem későbbi újságcikkekben nem fejtették ki. [Sz. n.] 1962d, 4.

¹⁴⁶ VARGA 1962, 2.

¹⁴⁷ A rumi tsz lemaradásának okaként is a politikai munka hiányosságait nevezik meg. [Sz. n.] 1960h, 2.

¹⁴⁸ „Elsősorban a tsz vezetőknek kell látniuk a felelősséget és mindent megtenniük azért, hogy a felesleg kenyérgabonájukat eladják a termelőségtervezetek az államnak.” [Sz. n.] 1960f, 5. Hasonló cikkeket lásd még: KERÉK 1960b, 5.; FARKAS 1960, 5.; DR. KONKOLI 1960, 5.; [Sz. n.] 1960r, 3.

¹⁴⁹ D. KÓNYA 1960c, 3.

Kitekintés

A fenti oldalakon rövid összefoglalást adtam a vas megyei termelősövetkezet szervezés és támogatás során folyamatosan változó „munkás–paraszt” kapcsolatokról, s ahol a rendelkezésemre álló források engedték az általam közelebből is vizsgált nagytilaji eseményekre is rámutattam. Dolgozatom egy hosszú távú kutatás első állomásáról nyújt bepillantást. Az elemzésem alapelve: a több egymás mellett létező, s egyaránt létjogosultságot élvező történet bemutatása. Ehhez a gondolathoz híven folyamatosan bővitem beszélgetőpartnereim körét. Az interjúk gyűjtését két vonalon teszem meg. Egyrészt felkeresek termelősövetkezetekben dolgozottakat, másrészt felveszem a kapcsolatokat az agitációba vagy a patronáló munkába bevont volt gyári munkásokkal is. Ideális esetben egy vas megyei gyár munkásaival történt beszélgetések után az adott üzemhez tartozó falu lakóit keresem fel.

Jelenleg például a Cipőgyár által szintén patronált egervölgyi és csipkerekai tsz-ben dolgozó interjúalanyok felkutatását végzem. Az oral history módszer vitatottságának ellenére hiszem, hogy az így kapott forrásokban gyakran vannak olyan információk, amelyek felderítésére másképpen nem lenne mód. Úgy gondolom, hogy elsősorban ezeknek az interjúknak köszönhetően tudom színesíteni a kollektivizálási hullámokról eddig megismert képet.

Függelék**Nagytilaj falutörténete 1945-től¹⁵⁰**

Nagytilaj Vas megye délkeleti részén, a Hegyhát alsó szélén, a Vasvári kistérségben található. Közigazgatási határának területe a vizsgált időszakban 2482 kataszteri hold volt. A falu déli részén folyó Tilaj patak választja el Vas megyétől Zala megyét. 1945. március 27-én késő esti órákban érkeztek ide az első szovjet katonák, hamarosan megalakult a Földosztó Bizottság. A falunak 1968-ig volt önálló tanácsa, onnantól a tőle 4,5 km-re található bérbaltavári tanácshoz tartozott. 1946-ban 67 taggal megalakult a Paraszt Szövetség, és még ebben az évben egy három hónapos ezüstkalászos gazdátanfolyamot is indítottak. 1948-ban jött létre a postahivatal. 1960ban a község lélekszáma 1003 fő volt. Ez év őszén körülbelül 10 nap alatt alakult meg a II. Rákóczi termelőségtervezet, Hervadtfa Zala megyei kistérséget ekkor csatolták Nagytilajhoz, és ezzel Vas megyéhez. A termelőségtervezetbe belépő családok száma: 147, a tagok száma: 184 fő volt. 1970-ben Tilajban megszüntették az iskolát is. 1988-ban Hervadtfával együtt már csak 281-en éltek itt, amelyből 136-an nyugdíjasok voltak. 1990-ben a faluban nem működött óvoda, iskola és rendőrség sem. Orvosi rendelés is csak hetente egyszer volt. A község nem rendelkezett tiszta ivóvízzel sem. A falu lakóinak száma mára már a 150 főt sem éri el.

Életrajzok**B.E. – NÉ (1940–)**

Nagytilajban született. Két testvérével együtt nevelkedett. Apja paraszti munkát végzett, anyja háztartásbeliként dolgozott. Szüleinek összesen 16 kataszteri hold földje volt. Az általános iskola elvégzése után az otthoni gazdálkodásban segített. Húsz évesen ment férjhez. Huszonegy évesen Szombathelyre költözött a férjével, aki a Szombathelyi Sabaria Cipőgyárban gépkocsivezető volt. Szombathelyre költözése után nyugdíjas koráig ő is a Cipőgyárban dolgozott. Huszonhárom és huszonöt évesen születtek gyermekei. A munkahely mellett ő is és férje is minden héten kijárt Nagytilajba férje szüleinek besegíteni a háztáji gazdálkodásba, és a szőlő művelésébe.

B.E. (1934–)

Nagytilajban született. Apja paraszti munkát végzett, anyja háztartásbeliként dolgozott. Szüleinek összesen 18 kataszteri hold földje volt. Az általános iskola elvégzése után az otthoni gazdálkodásban segített. A Nagytilaji II. Rákóczi Ferenc termelőségtervezet 1960-as megalakulása után egy évig traktorosként dolgozott a tsz földjein. Huszonhét évesen nősült meg, egy szintén nagytilaji származású nőt vett feleségül, akitől később két gyereke született. Ezt követően a Szombathelyi Sabaria Cipőgyárban sofőrként helyezkedett el és körülbelül egy éven keresztül ingázó életformára kényszerült. Miután a felesége is kapott a gyárban munkát, beköltöztek Szombathelyre, házat építettek. A munkahely mellett ő is és felesége is minden héten kijárt Nagytilajba szüleinek besegíteni a háztáji gazdálkodásba, és a szőlő művelésében.

¹⁵⁰ NAGY, 1989/2–1990/1, 61–99. VAML, XXIII.357/b/13 Nagytilaj MTSZ Telephely dokumentáció, 1966. Vasvármegye, 1990. november 11.

H. B. (1953–)

Nagytilajban született. Apja paraszti munkát végzett, anya háztartásbeliként dolgozott. Egy testvére volt. Szüleinek összesen 5 kataszteri hold földje volt. Az általános iskola elvégzése után a Szombathelyi Műszaki Szakképző Iskola és Kollégium Gépipari és Szakközépiskolába járt. Ezután egy évig egy zalaegerszegi gépgyárban lakatosként, majd hét évig diszpécserként dolgozott. Ebben az időben két évig katonai szolgálatot is teljesített. Huszonhat évesen megnősült, egy gyermeke született. Tizenöt éven keresztül egy malomban dolgozott, majd 1992-től vállalkozóként tevékenykedik. Immáron tíz éve él ismét Nagytilajban és 500 hektár holdon gazdálkodik.

H. Gy. –NÉ (1937-)

Nagytilajban született. Apja polgári iskolát végzett, gazdaként dolgozott egy közelben lévő uradalomban, majd később saját földbirtoka lett. Anya háztartásbeliként dolgozott. Hat testvérével együtt nevelkedett. Szüleinek összesen 6 kataszteri hold földje volt. Az általános iskola elvégzése után az otthoni gazdálkodásban segített. Huszonegy éves volt, amikor meghalt az egyik, huszonhét éves nővére, aki két, egy kilenc és egy hét éves gyereket hagyott hátra. Családi rábeszélésre ekkor, huszonegy évesen férjhez ment a megözvegyült sógorához és felkarolta a félárva sorba kerülő gyerekeket. Két évvel később egy fiút szült. A gyerekek nevelése mellett, besegített férjének a termelőségfejlesztési feladatok ellátásába, de a termelőségfejlesztésbe nem lépett be. Harmincnégy éves korától három éven keresztül leszedőként dolgozott a zalaszentgróti Gyümölcs–Zöldség Göngyölegellátó és Gyártó Országos Szövetkezeti Vállalatnál. Negyvennégy éves korától, hét éven keresztül, nyugdíjba vonulásáig a Bérbaltavári Községi Közös Tanács Végrehajtó Bizottságánál kisbíró volt.

H. Gy. (1927–)

Nagytilajban született. Apja paraszti munkát végzett, anya háztartásbeliként dolgozott. Huszonegy évesen vett feleségül egy szintén Nagytilajból származó nőt. Tőle két gyermeke született. Felesége huszonhét évesen meghalt, ekkor annak húgát vette el. Második feleségével egy közös gyermeket is felneveltek. A Nagytilaji II. Rákóczi Ferenc termelőségfejlesztési szervezet 1960-as megalakulása után az állattenyésztési feladatokat látta el. Három évig a zalaszentgróti Gyümölcs–Zöldség Göngyölegellátó és Gyártó Országos Szövetkezeti Vállalatnál is dolgozott. Az egyik közeli faluban működő, Szombathelyhez tartozó Állattenyésztő Szakképző Iskolát is elvégezte. Több éven keresztül a termelőségfejlesztési szervezet vezetője volt.

K. K.- NÉ (1939–)

Nagytilajban született. Apja paraszti munkát végzett, anya háztartásbeliként dolgozott. Egy testvére volt. Szüleinek összesen 14 kataszteri hold földje volt. Az általános iskola elvégzése után az otthoni gazdálkodásban segített. Húsz évesen ment férjhez egy szintén Nagytilajból származó férfihoz. Huszonkettő és huszonhat évesen szült. A Nagytilaji II. Rákóczi Ferenc termelőségfejlesztési szervezet 1960-as megalakulása után nyugdíjas koráig a termelőségfejlesztésben dolgozott.

Források**Vas Megyei Levéltár (VAML)**

XXIII.357/b/13 (Vasvári Járási Tanács Építési – Közlekedési Osztály Tervadalékok 1964) Nagytilaj MTSZ Telephely dokumentáció, 1966.

XXIII. 356/b/49 (Vasvári Járás Tanács VB Mezőgazdasági Osztály 1963– 1965 Gyenge tsz anyaga) Gyenge tsz nyilvántartólap, 1966.

XXIII. 356/b/49 (Vasvári Járás Tanács VB Mezőgazdasági Osztály 1963– 1965 Gyenge tsz anyaga) Gyenge tsz nyilvántartólap, 1963.

XXIII. 356/b/49 (Vasvári Járás Tanács VB Mezőgazdasági Osztály 1963– 1965 Gyenge tsz anyaga) 1963. évi I. félévi beszámoló a gyenge termelőségvetkezetek állami támogatásának felhasználásáról, 1963. július 23.

XXIII. 356/b/49 (Vasvári Járás Tanács VB Mezőgazdasági Osztály 1963– 1965 Gyenge tsz anyaga) Vasvári járás termelőségvetkezeteinek fontosabb mutatói.

XXIII. 356/b/49 (Vasvári Járás Tanács VB Mezőgazdasági Osztály 1963– 1965 Gyenge tsz anyaga) Termelőségvetkezetek 1960. évi zárszámadása, 1961. április 10.

XXIII. 356/b/49 (Vasvári Járás Tanács VB Mezőgazdasági Osztály 1963– 1965 Gyenge tsz anyaga) Termelőségvetkezetek 1961. évi zárszámadása, 1962. március 25.

Berzsenyi Dániel Könyvtár (BDK)

NAGY Gyula, Nagytilaj község helytörténete. (gépirat)

Interjúk

Interjú B.E.–vel 2013. október 5-én, készítette Kisőrsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.)

Interjú B.E.–nével 2013. október 5-én, készítette Kisőrsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.)

Interjú H. B.–vel 2013. október 4-én, készítette Kisőrsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.)

Interjú H. Gy.–nével 2013. október 4-én, készítette Kisőrsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.)

Interjú K. K. -nével 2013. október 4-én, készítette Kisőrsi Zsófia. (A szerző tulajdonában.)

Feldolgozott folyóiratok

Ágoston Ottó 1961. „Az előttünk álló mezőgazdasági feladatokról”: Vasi Fiatalok 3, 5.

ANGLER László 1962. „Tsz.- klubok szervezésének kérdése a sárvári járásban”: Vasi Népművelés 1, 7–9.

BARKI Andrea –ERŐS Zoltán–SIMON B. Árpád–TERSZTYÁNSZKY Krisztina 1990. november 11. „Az út végén: Nagytilaj.”: Vasvármegye, 8–9.

BÉKÉS József 1961. november. „A téli hónapok kulturális tervei”: Savaria Cipő 11, 3.

CZIRÁK Ferenc 1960. „Tovább a megkezdett úton”: Tanácstagok Tájékoztatója 1, 3–4.

DÁVID József 1963. augusztus 9. „A mostoha falu. Nagytilaj helyzete, problémái”: Vas Népe 184, 3.

DÉSI Máttyás 1971. augusztus 7. „A Pártmunka új formái, módszerei”: Pártélet 7–8, 89–90.

- D. KÓNYA Lajos 1960a. augusztus 2. „Szövetkezeti parasztok a Balatonnál”: Vas Népe 178, 5.
- D. KÓNYA Lajos 1960b. augusztus 5. „A szövetkezet segítőtársai”: Vas Népe 181, 3.
- D. KÓNYA Lajos 1960c. november 23. „A termelőség szövetkezeteken a sor”: Vas Népe 292, 3.
- DÖRNYEI László 1959. június. „Hogyan segítette és segíti a Hazafias Népfront bizottsága a termelőség szövetkezetet”: Vasi Népfonthíradó 1, 6.
- ELEK Tibor 1960a. augusztus 28. „A könyvtár és a falu”: Vas Népe 203, 3.
- ELEK Tibor 1960b. október 14. „A sitkei tsz-ben is számítanak a fiatalokra”: Vas Népe 254, 3.
- FARKAS Mihály 1960. szeptember 16. „Látogatóban a szövetkezetekben”: Vas Népe 224, 5.
- F. L. 1960a. augusztus 23. „Cipőgyári munkások és egyházsrádóci tsz-tagok tájékoztatója”: Vas Népe 198, 3.
- F. L. 1960b. szeptember 18. „Ülést tartott a Vas megyei Népfront-bizottság elnöksége”: Szabad Föld 214, 1.
- DR. GODA Lászlóné 1960. „Vöröskeresztes munka a tsz-községekben” Vasi Véraló 2, 5.
- HORVÁTH János 1960. november 16. „Egyre több falusi dolgozó vesz részt társasutazásokon, kirándulásokon”: Vas Népe 287, 5.
- HORVÁTH Margit 1962. „A magyar falu ábrázolása irodalmunkban”: Vasi Népművelés 4,1–30.
- HORVÁTH Mária 1962. „Utmutató a klubok működéséhez”: Vasi Népművelés 3,1–18.
- JAKAB Pál 1960. november 2. „Hogyan alakítsák ki a táblákat a termelőség szövetkezetekben?»: Vas Népe 273, 3.
- KEMÉNY Jenő 1960a. szeptember 14. „Jelentős társadalombiztosításban részesülnek a tsz-ek”: Vas Népe 222, 3.
- KEMÉNY Jenő 1960b. szeptember 25. „A termelőség szövetkezeti tagok anyasági segélyéről”: Vas Népe 233, 9.
- KERÉK László 1960a. augusztus 11. „Hogyan lenne jobb? A Pintér család gondjai”: Vas Népe 187, 3.
- KERÉK László 1960b. szeptember 11. „Még több sertést vár a megye a termelőség szövetkezetektől”: Vas Népe 219, 5.
- KERÉK László 1960c. október 4. „Kettőből egy...”: Vas Népe 244, 5.
- KERÉK László 1960d. október 23. „Jó kezekben a bobai határ”: Vas Népe 263, 8.
- DR. KONKOLI István 1960. október 9. „A Mindszenti Lenin almáskertje”: Szabad Föld 237, 5.
- LÉNÁRT Lajos – SIPOS József 1960. október 30. „Az egységes paraszti osztály kialakulásának problémái megyékben”: Vas Népe 270, 3.
- NAGYISTÓK Sándor 1960. szeptember 11. „Nemcsak értjük, hanem érezzük is a munkás paraszt szövetséget...”: Szabad Föld 217, 6.
- NAGY Péter 1978. január 1. „Nagytilaj”: Vas Népe 1, 7.

- DR. RÁBA László 1960. augusztus 4. „A termelőszövetkezetekre is kötelező a munkavédelmi szabályok megtartása”: Vas Népe 180, 4.
- [Sz. n.] 1960a. „Megyénk termelőszövetkezeteinek első évtizede”: Tanácstagok Tájékoztatója 4, 5.
- [Sz. n.] 1960b. január. „Ismerkedés a szövetkezettel”: Vasi Népfonthíradó 3, 8.
- [Sz. n.] 1960c. augusztus 7. „Üzemi dolgozók segítsége a termelőszövetkezeteknek”: Vas Népe 183, 3.
- [Sz. n.] 1960d. augusztus 10. „Mérlegen a megye tsz-einek gazdálkodása, fejlődése”: Vas Népe 186, 1.
- [Sz. n.] 1960e. augusztus 27. „Kitüntetett tsz-elnök”: Vas Népe 202, 3.
- [Sz. n.] 1960f. szeptember 2. „A nyári munkák tapasztalatairól, az őszi vetés és betakarítás előkészületeiről”: Vas Népe 208, 5.
- [Sz. n.] 1960g. szeptember 4. „Hírek”: Szabad Föld 210, 6.
- [Sz. n.] 1960h. szeptember 8. „A cipőgyári törzsgárda-ünnepségről”: Vas Népe 214, 2.
- [Sz. n.] 1960i. szeptember 25. „Kilenc hónap után”: Vas Népe 233, 8.
- [Sz. n.] 1960j. szeptember 20. „Nők helytállása a tsz-ekben”: Vas Népe 228, 3.
- [Sz. n.] 1960k. szeptember 28. „Tsz-házasságok”: Vas Népe 237, 5.
- [Sz. n.] 1960l. szeptember 30. „Hét éve a szövetkezetben”: Vas Népe 239, 3.
- [Sz. n.] 1960m. szeptember 30. „A helyes üzemszervezés” ”: Vas Népe 239, 5.
- [Sz. n.] 1960n. október 9. „A gabonafelvásárlásról”: Vas Népe 249, 3.
- [Sz. n.] 1960o. október 18. „Tízéves a szervezett falusi könyvterjesztés”: Vas Népe 258, 3.
- [Sz. n.] 1960p. október 23. „»Jövőre mi is tsz tagok leszünk «”: Vas Népe 263, 9.
- [Sz. n.] 1960q. október 27. „Több ezer forintot költ a megyei tanács a falusi klubokra”: Vas Népe 267, 5.
- [Sz. n.] 1960r. november 11. „Számadás előtt a sárvári Példamutatás Ifjúság Tsz-ben”: Vas Népe 282, 3.
- [Sz. n.] 1960s. november 16. „Javul a falu könyvellátása”: Vas Népe 287, 3.
- [Sz. n.] 1960t. november 20. „ Számoló emberek”: Vas Népe 289, 8.
- [Sz. n.] 1960u. november 26. „Milyen legyen a falusi könyvtárak gyűjteménye?»: Vas Népe 295, 5.
- [Sz. n.] 1960v. november 29. „Vasi tsz-tagok Hévízen”: Vas Népe 298, 3.
- [Sz. n.] 1961. szeptember. „Tovább erősödik üzemünk és a nagytilaji Rákóczi tsz barátsága”: Savaria Cipő 9, 3.
- [Sz. n.] 1962a. „Válaszolunk az olvasónak, Meg lehet-e vonni a tsz-tagtól a háztáji föld használati jogát?»: Vas megyei termelőszövetkezetek Híradója 3, 8.
- [Sz. n.] 1962b. „Kormányhatározat a tsz-ek országos termelési versenyéről”: Vas megyei termelőszövetkezetek Híradója 9,5.

- [Sz. n.] 1962c. „Bevált-e a jövedelemelosztás új módszere a vasvári járásban?": Vas megyei termelészövetkezetek Híradója, 10, 8.
- [Sz. n.] 1962d. augusztus. „Lányok-asszonyok": Savaria Cipő 8,4.
- [Sz. n.] 1962e. december. „Új győzelmek felé": Savaria Cipő 12,1.
- TAKÁCS Ferenc 1959. július 5. „Megváltás volt a halál... Nagytílaj község régi és új életéről" Vas Népe 136, 7.
- TAKÁCS Ferenc 1960a. augusztus 19. „Aki nem akart tsz-tag lenni": Vas Népe 195, 5.
- TAKÁCS Ferenc 1960b. szeptember 14. „Pontszerzési láz Egervölgyön": Vas Népe 222, 5.
- TAKÁCS Ferenc 1960c. szeptember 24. „Miért egyesítjük a termelészövetkezeteket?": Vas Népe 232, 5.
- TAKÁCS Ferenc 1960d. november 4. „Kétszáz parasztfiatal": Vas Népe 275, 3.
- TAKÁCS Ferenc 1960e. november 18. „Több mint kétszáz fiatal traktoros": Vas Népe 287, 3.
- TAKÁCS László 1962. „A mezőgazdasági termelési versenyeket használjuk fel a parasztfiúság szocialista nevelésére": Vas megyei termelészövetkezetek Híradója 2,5.
- TÓTH Zoltánné 1961. június. „Üzemünk szocialista brigádjának munkájáról": Savaria Cipő 6,2.
- UDVARDI 1960. november 24. „A tsz-tagok önszegélyezéséről": Vas Népe 293, 3.
- VARGA István 1962. január. „Köszönet a sok hasznos segítségért!": Savaria Cipő 1, 2.

Bibliográfia

- A Magyar Szocialista Munkáspárt Határozatai és Dokumentumai 1956–1962. Kossuth, Budapest, 1964.
- BALOGH József 1989. „Az egyik hajdani» kiválasztott, Horváth Tibor: Bük": Vasi Szemle 3, 352–356.
- BERTAUX, Daniel – THOMPSON, Paul 1997. *Between Generations: Family Models, Myths, and Memories*, Oxford University, Oxford.
- CONNERTON Paul 1989. *How Societies Remember*. Cambridge University Press, Cambridge.
- CZIRÁK Ferenc 1981. „A termelészövetkezeti mozgalom 20 éve és további feladatok": Vasi Szemle 2, 171–184.
- CSISZÁR Károly 1989. „Egy tsz szervező emlékeiből": Vasi Szemle 3, 362–364.
- ESTÓK János – FEHÉR György – GUNST Péter – VARGA Zsuzsanna (szerk.) 2003. *Agrárvilág Magyarországon 1848–2002*. Argumentum Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 303–310.
- FARKAS Gyöngyi 2004. „Paraszi társadalom és kollektivizálás Veszprém megyében (1948–1956)": Fehér György (szerk.): *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 2001–2004*. Budapest, 224–242.
- FARKAS Gyöngyi 2009. „»... a külső látszat és a nagy hangoskodás dacára szemben állott a népi demokrácia társadalmi rendjével...«": *Korall* 36, 5–30.
- FARKAS Gyöngyi 2010. *Hatalom és falusi társadalom az 1950-es években. Tüntetések a kollektivizálás ellen.* (PhD– disszertáció) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

- GYÁNI Gábor 2000. Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Napvilág, Budapest, 128–144.
- GYARMATI Gyöngyi 2005. „Az oral history kézikönyve”: Múltunk 4, 196–200.
- HALBWACHS, Maurice 1992. On Collective Memory. University of Chicago Press.
- HORVÁTH Sándor (szerk.) 1960. Vas Megyei Termelőszövetkezetek Évkönyve 1959. Vas megye Tanácsa VB Mezőgazdasági osztálya, Szombathely.
- HORVÁTH Sándor (szerk.) 1961. Vas Megyei Termelőszövetkezetek Évkönyve 1960. Vas megye Tanácsa VB Mezőgazdasági osztálya, Szombathely.
- HORVÁTH Sándor (szerk.) 1962. Vas Megyei Termelőszövetkezetek Évkönyve 1961. Vas megye Tanácsa VB Mezőgazdasági osztálya, Szombathely.
- JUHÁSZ Pál 1989. „A falu megszállása”: Vasi Szemle 3, 370–373.
- KÁLDOS Gyula 1989. „» Erősek akkor leszünk, ha biztosíték van a lábuk alatt «, Tőke János (1919–1987)”: Vasi Szemle 3, 350–352.
- KARLAKI Orsolya 2005. „Ritka minta: a fehér holló őrs”: Múltunk 4, 128–148.
- KRAJEVSZKY Gizella–TAKÁCS Miklós (szerk.) 1964. Vas Megyei Hírlapok és Folyóiratok Bibliográfiája 1777–1963. Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár, Szombathely.
- KÖVÉR György 2011. „Írott orális történelem”: Forrás 7–8, 176–191.
- LÉNÁRT András 2010. „A párt a földeken, Agrárkérdések Szombathelyen, 1945–1961”: VALUCH-Tibor (szerk.): Tanulmányok Szombathely történetéből, 1945–1990. Szombathely, 111–134.
- MAJTÉNYI György 2002. „Emlékezés és személyiség”: Aetas 17, 2–3.
- NAGY Gyula 1989–1990. „» Édes magyar hazám földjének darabja... «Emlékező tanulmány”: Jelentkezünk 2–1, 61–99.
- NOVÁK CSABA Zoltán 2005. „A párt szolgálatában: Kádersors a Székelyföldön”: Múltunk 4, 100–127.
- Ö. KOVÁCS József 2008. „»Ekkora gyűlölet még nem volt a falunkban, mint most.« Szövegek és kommentárok az erőszakos kollektivizálás befejező hullámáról”: Századvég 47, 37–69.
- Ö. KOVÁCS József 2009a. Dokumentumok a kollektivizálás idejéből (1958–1961), Korall 36, 160–178.
- Ö. KOVÁCS József 2009b. „»Sűrített népnevelő« . A kollektivizálás tapasztalattörténetei (1958–1959)» Korall 36, 31–55.
- Ö. KOVÁCS József 2010. „Az» alávettség racionalizálása «levélírók kommunikációs gyakorlata 1956 után» Korunk 3, 62–68.
- Ö. Kovács József 2012a. A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában, A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965. Korall, Budapest, 169–391.
- Ö. Kovács József, 2012b. „Belső hódítás. »A föld népe« közélről és távolról Magyarországon 1960-ban”: BÖGRE Zsuzsanna – KESZEI András – Ö. Kovács József (szerk.): Az identitások korlátai. L'Harmattan, Budapest, 143–155.

- PAÁL Zsuzsanna 2012. „Egyéni parasztsorsok és kollektív identitásvesztés”: BÖGRE Zsuzsanna–KESZEI András–Ö. Kovács József (szerk.): *Az identitások korlátai*. L'Harmattan, Budapest, 155–167.
- PERKS, Robert –ALISTAIR Thompson 1998. *The Oral History Reader*. Routledge, London.
- PETŐ Andrea 2003. *Napasszonyok és holdkisasszonyok: A mai magyar konzervatív politizálás alaktana*, Balassi, Budapest, 32–38.
- PÖDÖR György 1989. „» Elmegy a kútágas «, Kneisz Ferenc: Vasszilvagy” *Vasi Szemle*, 1989/3, 357–361.
- PÓSFAI János 1989. „A történelmet nem írhatjuk át (Levél a szerkesztőnek)”: *Vasi Szemle* 3, 365–369.
- RÁZSÓ Imre –KOVÁCS Tibor –TIBOLD Vilmos 1961. „Vas megye mezőgazdasági gépesítési tervének irányelvei”: *Vasi Szemle* 1, 3–33.
- RENDEK László – KOCSONDI József – NÉMETH József 1992. „A háztáji gazdaságok vizsgálatának eredményei Vas megyében az 1960-as évek első felében”: *Vasi Szemle* 3, 389–408.
- ROMSICS Ignác 2010. *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Budapest.
- SOMMER, Barbara W. – QUINLAN, Mary Kay 2002. *The Oral History Manual*, Walnut Creek, AltaMira.
- SZARKA Eszter 2005. „» *Úgyhogy körülbelül így történt...* «Egy önéletrajzi elbeszélés és értelmezése”: *Múltunk* 4, 149–185.
- SZÉLES Gyula 1972. „A hegyháti termelősövetkezetek működésének üzemgazdasági értékelése 1960–1968”: *Vasi Szemle* 3, 321–343
- SZIMEDLI Józsefné 1989. „A termelősövetkezeti mozgalom Vas megyei dokumentumaiból 1957–1962”: *Vasi Szemle* 3, 334–344.
- THOMPSON, Paul Richard 1990. *The Voice of the Past: Oral History*. Oxford University, Oxford.
- TÓTH Eszter Zsófia 2003a. „» Én nem istenítem Kádárt, de olyan ember volt... «Egy Állami Díj emlékezete munkásnők életút-elbeszéléseiben”: RAINER M. János (szerk.): *Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról*. 1956-os Intézet, Budapest, 211–244.
- TÓTH Eszter Zsófia 2003b. „» *Éppen ma 52 éve mentem férjhez. Ez szörnyű.* «: Időkezelés munkások és munkásnők életút-elbeszéléseiben ”: MAYER László – TILCSIK György (szerk.): *Személyes idő – történelmi idő*. Szignatúra Nyomda és Kiadó Kft, Kőszeg, 269–274.
- TÓTH ESZTER Zsófia 2003c. „Mi lesz akkor, ha meggyökerezek?»: *Korall* 13, 49–64.
- TÓTH ESZTER Zsófia 2005. „Munkásság és az oral history”: *Múltunk* 4, 78–99.
- TÓTH ESZTER Zsófia 2007. „» Puszi Kádár Jánosnak «Munkásnők élete a Kádár korszakban mikro-történelmi megközelítésben”. *Napvilág*, Budapest.
- TÓTH ESZTER Zsófia 2011a. „Exnarkós körök...”: *Forrás* 7–8, 211–224.
- TÓTH Eszter Zsófia 2011b. „Parasztlányokból munkásasszonyok”: CSERI Miklós– KÓSA László T. – BEREZCKI Ibolya (szerk.): *Paraszi múlt és jelen az ezredfordulón*. Magyar Néprajzi Társaság és a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 405–422.

- UDVARNOKY Virág (szerk.) 2007. „Elbeszélte történelem” Replika 58, 27–129.
- Valuch Tibor 2011. Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében, Osiris, Budapest.
- VANSINA, Jan – MADISON, Wis 1985. Oral Tradition as History. University of Wisconsin Press.
- VARGA Zsuzsanna 1999. „Termelőszövetkezetek az agrárirányítás és a paraszti érdek erőterében az 1950-es évek végén és az 1960-as évek elején”: Agrártörténeti Szemle 1–4, 178–211.
- VARGA Zsuzsanna 2001. Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon 1956–1967. Napvilág, Budapest.
- VARGA Zsuzsanna 2006. „1956 hatása a Kádári agrárpolitikára”: ROMSICS Ignác (szerk.): 1956 okai, jelentősége és következményei. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 299–315.
- VARGA Zsuzsanna 2012a. „Fél lábbal a földön, fél lábbal az iparban... (A kétlakiakról szóló diskurzus főbb fordulópontjai az államszocializmus időszakában)”: BARTHA Eszter–VARGA Zsuzsanna (szerk.): Határokon túl. L'Harmattan, Budapest, 93–107.
- VARGA Zsuzsanna 2012b. „Mit ér a munkás, ha a paraszt (is)? A falusi munkásság és hatalom a Kádár-korszakban”: Korall 49, 37–57.
- VARGA Zsuzsanna 2012c. „Mi történt a szovjet kolhoz-modellel Magyarországon? Egy adaptációs kísérlet vázlatos története”: MAJOROS István (szerk.): Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves. ELTE, Új-és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 627–640.
- VARGA Zsuzsanna 2012d. „Paraszti ellenállás és alkalmazkodás a kollektivizálás befejező szakaszában, 1959–1961”: SCHLETT András (szerk.): Földindulások – sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében. Pázmány Press, Budapest, 101–115.
- VÉRTESI Lázár 2004. „Oral history”: Aetas 1, 158–172.
- WERTSCH, James V. 2002. Voices of Collective Remembering. Cambridge University Press Cambridge.
- ZSIGMOND László 1965. „Tovább az úton: Mezőgazdaságunk fejlődése 1960–1965”: Vasi Szemle 2, 162–183.
- Internetes hivatkozások**
- KOVÁCS Csaba 2013. „Gazdák panasza a kollektivizálás végén”: ArchívNet 1. http://archivnet.hu/hetkoznapok/a_kollektivizalas_befejezo_hullamanak_idejen_keletkezett_panaszok_nehany_sajatossaga.html (Utolsó letöltés: 2013.november 1.)
- MURAI András–TÓTH ESZTER Zsófia 2011. Helyzetfüggő. A kontextus szerepe a személyes emlékezet társas szerveződésében. Médiakutató. http://www.mediakutato.hu/cikk/2011_01_tavasz/08_kontextus_szerepe (Utolsó letöltés: 2013.október 28.)